

Szakdolgozat

Horváthné Balogh Diána
Gyógypedagógia

MATE Kaposvári Campus
2023

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem
Kaposvári Campus
Gyógypedagógia Szak

Az emberábrázolás különbségeinek vizsgálata eltérő iskolai szinteken tanuló, első osztályos gyermekek körében

Belső konzulens:

Rónai Gábor
mesteroktató

Készítette:

Horváthné Balogh Diána

YS8STG

levelező

Intézet/Tanszék:

Neveléstudományi Intézet, Gyógypedagógiai Tanszék

Kaposvár

2023

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	4
2. Szakirodalmi feldolgozás	5
2.1 A fejlődéslélektan.....	5
2.2. A kisiskoláskori fejlődés (7-12 éves kor).....	5
2.2.1. <i>A testi változások</i>	5
2.2.2. <i>Az érzelmi élet alakulása</i>	5
2.3. A gyermekrajzok vizsgálata a fejlődéslélektanban	6
2.3.1. <i>A gyermekrajzok</i>	6
2.3.2. <i>A gyermekrajzok tanulmányozásának kezdete</i>	6
2.3.3. <i>A rajzolás fejlődésének elméleti megközelítései</i>	7
2.3.4. <i>A gyermekrajz fejlődésének szakaszai</i>	8
2.4. A rajzvizsgálati eljárások	23
2.4.1. <i>A nem tematikus módszerek</i>	24
2.4.2. <i>Tematikus rajzvizsgálati módszerek</i>	24
2.4.3. <i>Egyéb tematikus rajztesztek</i>	26
2.5. A gyermekrajzok esztétikuma	27
2.6. A rajz helye az oktatásban.....	28
2.7. Kérdések a gyermekrajz kutatással kapcsolatban.....	29
2.8. A művészetterápia	30
3. Kutatási rész	31
3.1. A vizsgálat célja	31
3.2. A vizsgálat módszerei	31
3.3. A vizsgált populáció és iskolai szintér bemutatása	32
3.3.1. <i>A városi általános iskola és tanulói</i>	32
3.3.2. <i>A falusi iskola és tanulói</i>	33
3.3.3. <i>Az EGYMI és tanulói</i>	33
3.4. Hipotézisek.....	34
3.5. Elemzési szempontok	34
3.6. Minőségi elemzés	36
3.6.1. <i>A városi általános iskola</i>	36
3.6.2. <i>Falusi általános iskola</i>	39
3.6.3. <i>Az EGYMI iskola</i>	43
3.7. Mennyiségi elemzés	47
3.7.1. <i>A vizsgálatról</i>	47
3.7.2. <i>Első hipotézisem elemzése</i>	48

3.7.2. Második hipotézisem elemzése	53
3.7.3. Harmadik hipotézisem elemzése.....	57
3.7.4. Negyedik hipotézisem elemzése	58
4. Összegzés	59
5. Felhasznált irodalom	61
6. Mellékletek.....	63

1.Bevezetés

Szakedolgozatom témája emberrajzelemzés fejlődéslélektani megközelítésből. Sajátos nevelési igényű, tanulási zavarral rendelkező, Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézetben (továbbiakban EGYMI) tanuló általános iskola első osztályosainak, valamint egy többségi városi iskola, illetve egy falusi iskola első osztályos tanulóinak emberrajzait hasonlítom össze abból a szempontból, hogy található-e eltérés közöttük, illetve ha igen, ez miben nyilvánul meg. Mindehhez Feuer Mária, A gyermekrajzok fejlődéslélektana című munkáját veszem alapul.

A rajzolás, a művészet mindig közel állt hozzám. Korábbi munkahelyemen dolgoztam gyermekek rajzaival, mikor rajztanárként tanítottam egy általános iskolában. A gyógypedagógiai tanulmányaim során nagyon érdekesnek találtam azt, ahogy a gyermekrajzokat a pszichodiagnosztika használja a gyermekek jobb megértése, képességeik felmérése, illetve a megfelelő fejlesztési irány meghatározása céljából.

A rajzok képesek megmutatni a gyermekek világát, legyen az ki nem mondott vagy nyilvánvaló. Készítése közben az alkotója végigjárja azt az utat, mely közben érzelmi, lelki világa javul, gyógyul. Sajnálatosnak tartom, hogy a mai modern korban kevés hangsúly esik a rajzolás fontosságára. A modern eszközök, véleményem szerint, akármennyire vizualitáson alapulnak, nem tudják pótolni a saját kezűleg készített alkotást, mely élmény pótolhatatlan. Az aktuális kor gyermekeire jellemző, hogy a rajzolás, játék helyett inkább valamilyen okos eszközön, játékkonzolon való játszást választják, akár már korai életszakaszban is, ha ez a lehetőség fel van számukra kínálva. A rajzi tevékenység kicsivel nagyobb fizikai aktivitást jelentő folyamata megerősítővé vált sok gyermek számára, ezért egyszerűbb azt hangoztatniuk, hogy a rajzolás nem megy nekik. Lényeges ezért az otthoni környezetben a szülő, az iskolai szintéren a tanár szerepe, hogy biztosítani akarja a rajzolás, alkotás lehetőségét.

Kutatásom célja, hogy az emberrajzok összehasonlításával megvizsgáljam, hogy a különböző szintereken tanuló gyermekek hasonló, vagy különböző rajzi szinteken állnak-e. Illetve a koruknak megfelelő szinthez képest hol helyezkednek el. Ahhoz, hogy hipotéziseimet igazoljam szükséges a szakirodalomban való elmélyedés, az egyéb vizsgálati módszerek, illetve az általam használt fejlődépszichológiai módszertan bemutatására. A témát tekintve nem találtam friss szakirodalmakat, viszont a régebbi szakkönyvek használatával is megfelelően sokoldalúan tudom körbejárni a gyermekrajzok elemzésének elméleti hátterét.

Az elméleti részben kitérek a vizsgált korosztály fejlődés lélektani sajátosságaira, a gyermekrajz bemutatására, valamint fejlődésének szakaszaira, a rajzelemzés elméleti, pszichológiai

háttérére is. Kitekintek a rajz, mint tantárgy és a rajzvizsgálatok közti kapcsolatra, a gyermekrajzok esztétikumára, a rajzkutatás kérdéseire, illetve a művészetterápiára is. Ezzel több oldalról kívánom körbejárni, megismerni a rajz témáját az általam választott szakirodalmak segítségével. A kutatásom elvégzéséhez pedig a Feuer Mária által készített általános korosztályi jellemzőket veszem alapul.

2. Szakirodalmi feldolgozás

2.1 A fejlődéslélektan

Minden ember egyéni személyiség, akire sajátos viselkedési mintázatok jellemzőek, melyek mindenkinél eltérők. Amikor a személyiség stabilá válik, akkortól mondhatjuk, hogy az egyéni identitás kialakult. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a személyiség a változások ellenére önmaga tud maradni, nem változik meg. A fejlődéslélektan tulajdonképpen azok iránt az általánosan jelentkező faktorok iránt mutat érdeklődést, melyek a fejlődés folyamatát befolyásolják. A környezettel való kapcsolat, a fizikai fejlődés, a növekedés is hatással van a pszichikai fejlődésre. Lehetővé teszik például, hogy az agyfunkciók, mint amilyen a járás, a beszéd beindulása vagy a mimikák használata, kiteljesedjenek. (*Mérei-Binet 2016*)

2.2. A kisiskoláskori fejlődés (7-12 éves kor)

2.2.1. A testi változások

Az általam választott életkorra esik az „*első alakváltozás*”, mikor a gyermek alkata arányosabb, nyúlánkabb lesz, eltűnik az addig jellemző pocak. Kihullanak a tejfogak, teherbíróbb lesz a szervezet. A korra jellemző a mozgásos játékok szeretete, amelyet szívesen végeznek megerősödött végtagjaikkal. A nagymozgások mellett finomodnak a kézmozdulatok is, és a finommotorika az írás tanulás elkezdésével tovább fejlődik, és amennyiben szükséges, ennek fejlődése segíthető is. (*Mérei-Binet 2016*)

2.2.2. Az érzelmi élet alakulása

Az egyik legjelentősebb eseménye ennek a változásnak, hogy a gondolkodás érzelmi telítettsége erősen csökken. Az indulatainak elhárításával a gyerek vágyainak teljesülési igényét háttérbe szorítja a képzetáramlásba. Ez által képessé válik belső készletesei halasztására, így válik alkalmassá akár egy tanóra végigülésére. Megváltozik a cselekvések motivációja, mely az alkalmazkodás irányába tolódik. Ez a valóságfunkció, valóságelv. Ez az érdeklődés és az ismeretszerzés igényében mutatkozik meg. Megjelennek a tudatosság és az önismeret csírái. Fontosak számára eredményei, összeméri magát másokkal, kezdi teljesítményét megítélni. Az önálló sodás, a családtól való távolodás során, az iskolai szintéren belép a gyerek életébe, a társak mellett meghatározó szereplő, a tanító. Neki szintén nagy befolyása lesz a gyermek további fejlődésére. A gondolkodásban kicsit később, körülbelül 8 éves korban következik be változás. *(Mérei-Binet 2016)*

2.3. A gyermekrajzok vizsgálata a fejlődéslélektanban

2.3.1. A gyermekrajzok

A gyermekrajz egy ideovizuális (képzeletvezérlésű) ábrázolás, melyben kifejezésre juthat a gyermek képzetalkotásának fejlődése. *(Mérei-Binet 2016)*

„*A kisgyermek mikor rajzol, újjáteremt a világot*”. *(Popper In: Feuer 2000, 7)* A rajzolás számára az alkotni vágyás kiteljesítése. A pszichológia szerint a rajz egyfajta akarattalan önvallo m ás. Általa holisztikus kép rajzolódhat ki az emberi viselkedést mozgató folyamatokról, erőkről. Ennek tudatában a szakemberek a rajzok értelmezése által segítségére lehetnek a mai kor kihívásaival küzdő pszichének. *(Feuer 2000)*

A rajz eszköz, nyelv a gyermek számára, amivel kifejezheti önmagát, érzelmeit, indulatait, hangulatait. Ez különösen fontos olyankor, amikor a szóbeli kifejezés akadályba ütközik, mert ehhez már introspekciós és absztrakciós képesség kell. A szakirodalom a gyerekrájzokat nem művészi produktumként, inkább spontán önkifejezés eszközeként tekinti. Ennek ellenére sok esetben társulhat művészi érték hozzájuk, valamint közismert az ábrázoló tevékenységek pozitív pszichés hatása is. *(Kárpáti 1995)*

2.3.2. A gyermekrajzok tanulmányozásának kezdete

A gyermekrajzok felfedezése a 19. század második felére tehető. Ezek vizsgálatát a 20. század elején még a vizuális művészetek kutatói végezték, majd a pszichológusok használták őket

abból a célból, hogy a képességek fejlődését tanulmányozzák. A kutatók több fejlődési szakaszt különítettek el a firkától a figurális ábrázolás megjelenéséig terjedő időszakban. Rajzgyűjteményeiket abból a szempontból vizsgálták, hogy az alkotó mennyire értelmes, normális, kiegyensúlyozott, illetve ha nem, miben tér el korosztálya jellemzőitől az alkotása. A gyermekrajz diagnosztikus eszköz lett, s mai napig is a 20. század eleji képességfejlődési szinteket kéri számon a gyermekeken.

A gyermekrajzokat sok területen, sokféle szempont alapján tanulmányozták, és tanulmányozzák. Az *általános lélektanban* a figyelem, a megfigyelőképesség, a felismerés és felidézés, a szín-, forma- és térlátás megfigyelésével jutnak megállapításokra a szakemberek. A *gyermeklélektan*, a megismert gyermeki világkép és szemléletmód alapján jut valamilyen eredményre. A *fejlődéslélektan* az ontogenetikus fejlődést követi az első nyomhagyástól az ifjúkori ábrázolótevékenységig. Általánosan felállítható törvényszerűségeket tárnak fel, ami az adott életkor sajátja. A *pedagógiai pszichológia* az életkort figyelembe véve a vizuális nevelés eszközeit és filozófiáját igyekszik megtalálni az alkotásokban. A *művészetlélektan* az alkotóképesség, a képzőművészet és a gyermekrajzok összefüggéseit tárja fel. A *klinikai pszichológia* a rajzok projekciós mechanizmusát vizsgálja, és a személyiségfejlődést teszi a középpontba. A *gyógypedagógiai pszichológia* az általa érintett gyermekek rajzait helyezi vizsgálódásának középpontjába. A *tesztpszichológia* teljesítmény és személyiségvizsgáló papír-ceruza tesztek kidolgozásával, és széles körű adaptálásával foglalkozik. A *klinikai gyermek-pszichodiagnosztikában* is rutinszerűen alkalmaznak rajzteszteket. A *gyermek-pszichoterápiában* tematikus és szabad rajzok egyaránt szerepet kapnak a gyógyítás folyamatában. (Mére-Binet 2016)

2.3.3. A rajzolás fejlődésének elméleti megközelítései

A rajzolás folyamata több kognitív folyamatot igényel. Az ezzel a területtel foglalkozó kutatók többféle elméletet készítettek ennek megvilágítására. *Piaget konstruktivista megközelítése* a gyermekrajzok fejlődésében fejlődési szakaszokat vélt felfedezni. Az *információfeldolgozási megközelítés* szerint a rajzolás összhangban van más képességek fejlődésével, mint a finommotorika, és más rajzolási ismeretek. A *modularista álláspont* szerint a nyelvi, mentális vagy társas fejlődésben visszamaradt gyermekek, magas szintű rajzolási képességet mutathatnak. A *kulturális megközelítés* szerint a rajzolási képesség fejlődése függ a gyakorlás mértékétől, illetve a felnőttek által szervezett rajzi gyakorlatok milyenségétől. A rajzolási képességek fejlődési szakaszai megtalálhatók minden olyan társadalomban, amelyben a rajzolás kulturális szokás. Az ábrázolás fejlődése egyetemes jelenségnek mondható. (M.Cole-S. Cole 2006)

2.3.4. A gyermekrajz fejlődésének szakaszai

A kutatókat, akik a máig érvényben lévő kategóriákat meghatározták, a dekódolhatatlan firka rendbe szerveződési folyamata érdekelte. Sokáig ragaszkodtak ahhoz, hogy térbeli ábrázolást minden esetben megelőzi a primitív, meghaladni való fejlődési szakasz, és egyfajta linearitás jellemzi az ábrázolás fejlődését. Szakaszokat állapítottak meg, melyeket életkorokhoz társítottak. Ezeket csak iránymutatóknak tekinthetjük, hisz minden gyermek más. Azonban segítséget nyújthatnak az „átlagos” rajzszint megállapításában, valamint a fejlődési rendellenességek felismerésében. A nagy eltérések szinte biztos, hogy komoly szellemi vagy érzelmi deficitre utalnak. A teóriák eltérőek, melyek abból fakadnak, hogy a gyermekrajzok fejlődésére három tényező gyakorol nagy hatást. Ezek a biológiai adottságaink, a kultúra (művészet, nevelés) sajátosságai, illetve a gyerek egyéni stílusa, ízlése és készség szintje (tehetsége). *(Kárpáti 1995)*

2.3.4.1. Mérei és Binet megállapításai a gyermekrajzokról

A fejlődéslélektanban a szakemberek arra helyezik a hangsúlyt, miként jut a rajzokban kifejezésre a képzetalkotás, és a világról való ismeretek feldolgozásának fejlődése. Mérei és Binet összefoglalta azokat a fontosabb állomásokat, melyek a rajzi fejlődés során jelentkezhetnek. Megfogalmazták, hogy átlagosan 2-2,5 éves korban történik első nyomhagyás ceruzával, mely nagy élmény a gyermeknek. Ekkor még nem a vonalnak örül, hanem magának a mozgásnak, a mozdulatnak. Ez nevezhetjük a rajzolás elő-fokának. Ilyenkor még szabadon, a papír adta keretek közé nem korlátozva mozog. „Olyanféle megnyilvánulás ez, mint a korai gagyogás...” *(Mérei-Binet 2016, 242)*

A határokhoz való alkalmazkodás az első változás a fejlődés folyamatában, de továbbra is megmarad a funkcióröröm. A firkához kapcsolt jelentéstársítás pedig a környezet kérdéseinek hatására jelenik meg, de ez még nem belső igény. A vonal és jelentés még nincs összefüggésben. Ez még önkéntes, asszociatív, változtatható. *(Mérei-Binet 2016)*

A gyermek ábrázolás igénye három éves kor körül jelenik meg. Az erre az időszakra jellemzők ábrázolási furcsaságok. Képtelen a benne foglalás, az érintkezések ábrázolására, ezért például az állat szemét a testen kívül helyezi el, a kalap a fej fölött lebeg. Ezt a szemléletükből eredő ábrázolási furcsaságot hívjuk juxtapozíciónak. A külső minta helyett a belső, szegényes csupán egy-két kiemelt elemből álló mintát követi az ábrázoló, aki már megfelelteti alkotását. *(Mérei-Binet 2016)*

Az emberábrázolás kezdeti foka a fejlábember is ekkor jelentkezik. Erre jellemző, hogy a lábak közvetlenül a testből nőnek ki, nincs törzs, gyakran karok sem vagy ezek a fejből erednek. A végtagokat egy-egy vonallal jelzik. A többszempontú ábrázolás, a véletlenszerű irányok, széttagoltság, aránytalanság jellemzi ezt az időszakot, aminek néhány jellegzetessége sokáig a gyermek rajzainak része marad. *(Mérei-Binet 2016)*

Az ötödik életévben megtörténik az alapvető technikai nehézségek leküzdése, a juxtapozíció megszűnik, és nő a valóság-hű ábrázolás igénye. Azt ábrázolja a gyermek, amit tud a dolgokról. Ez az „intellektuális realizmus” időszaka. Az ábrázolás ideovizuális, képzetvezérlésű. Ez által a valóságnak különböző szintjein lévő dolgok kerülhetnek egymás mellé azért, mert a gyerek fejében így jelenik meg. Képzleteti, álomszerű jelenségek ugyanúgy jelen lehetnek a képen, akár az észlelt dolgok. Az eseményláncok ábrázolásakor szalagszerű, az események nem egységes, hanem időben egymás utáni részleteinek ábrázolása történik. *(Mérei-Binet 2016)*

Jellegzetes furcsa ábrázolásmód a transzparencia, átlátszóság, a nem látható részek feltüntetése. Például autót a benne ülő sofőrrel, és annak nem látható lábával ábrázolják, vagy házfalon át láthatjuk, mit csinálnak a lakásokban az emberek. Jellemző a több nézőpontú ábrázolás (táj előlről és a tó felülről), az érzelmileg felnagyított és kiemelt részek (óriási hajkorona). *(Mérei-Binet 2016)*

A valóság *emocionális ábrázolása* az ideovizuális időszakban (5-8.év) sok esetben esztétikus. Lendületes, kevés sablont használva a színhasználatra és annak örömeztetere fókuszálva jeleníti meg a gyermek valóságát, érzelmeit, hangulatát. Ez jelentkezhet túldíszítettségben, aránytalanságban, zsúfoltságban is. Jelzés értékű lehet például, ha a gyermek fekete házakra óriási kaput rajzol, túldíszít, vagy egy témát ismételtet. Ez szorongásra, érzelmi megtapadásra utalhat. A zsúfoltsággal tud az élményének indulati telítettségét, valamint hitelességet (több kerekű mozdony „mozdonyabb” lesz) adni. Ezen kívül a félelmetes üresség megszüntetése is benne van ebben. A szokatlan színezés, zsúfoltság, díszítés, aránytalanság tehát kifejezhet vágyódást, szorongást, tapadást, iszonyodást, agressziót, szeretetet, a gyermek valós emócióit. Ez teszi esztétikussá a gyermekrajzot. *(Mérei-Binet 2016)*

A valóságos és képzeletbeli elemek, sűrítések gyakran együtt jelentkeznek. Például emberfejű állatok, emberarcú égitestek. A szürrealista jellegű ábrázolásmódban jól megférnek a furcsaságok, csodák a valóságigény ábrázolásával. Az ideovizualitásnak ezen jellegzetességei 10 éves korra általában eltűnnek. Egyre inkább a *realizmusra* törekvés hatja át a gyerekek ábrázolását. Azt akarja rajzban megjeleníteni a gyermek, amit lát, és úgy, ahogyan látja. A sokféle próbálkozás jelzi, hogy ezt nehéz megvalósítani, rajza sokáig kétdimenziós. A rajzi elemeit a „fent és lent” alapján rendezi. A földet a lap alján vonallal jelzi, fölül kék vonallal vagy nappal

jelzi az eget. E két támpont között függőlegesen rendezi el a házakat, a fákat, az embereket. A valóságigény ábrázolásának megjelenésével azonban többé már nem fér bele ebbe a rendezési elvbe. Ekkor jelenik meg az egymás mögöttség jelzése, a mélység érzékeltetésére, a többszintű ábrázolás, a távlat érzékeltetése. A dolgok már nem fentre helyeződnek, hanem messzebbre, melyet a méret változtatásával, vonalak (út) kanyarodásával érzékeltet. A közelség-messzeség, mélység megjelenítésének másik eszköze a részleges takarás. Ezeknek a próbálgatása közben a gyermek megtanulja a tárgyak téri ábrázolását. (Méreai-Binet 2016)

A fejlődéshez hozzájárulnak a pedagógus által alkalmazott pedagógiai módszerek is. Egyesek a tanult ábrázolási fogásokat a látott, és belső világuk jobb kifejezésére használják, mások technikaközpontú és spontaneitásmentes, sablonábrázolás felé mozdulnak el. A legtöbb ember esetében az utóbbi figyelhető meg. Ezzel az ábrázolás, mint valóságkifejező eszköz, veszít vonzerejéből és átadja helyét az írásnak, beszédnek. Ezzel körülbelül a tizenkettedik év környékén lezárul a gyermekrajz korszaka. (Méreai-Binet 2016)

2.3.4.2. A gyermekrajz Victor Lowenfeld szerint

Victor Lowenfeld a gyermekrajz fejlődésének pedagógiájával, a gyermek vizuális kultúrájának kialakulását igyekezett meghatározni. Képességfejlődést vizsgáló eljárásai mellé helyezte a fejlesztési irányt meghatározó, és a rajztanítási módszerek hatékonyságát vizsgáló pedagógiai kutatásokat. Kreatív és mentális fejlődés (Creativ and mental Growth, 1947) című alapművében az érzékelés és ábrázolás képi alaptípusait különítette el: a *lineárist*, mely a részletformákra ügyel, és a *haptikust*, mely az egészségtől kiindulva differenciálja azt. (Kárpáti 1995)

Lowenfeld az iskolában is használta a gyermekrajzot tesztként. Ezekből *fejlődési területekre* következtetett. Megfigyelte, hogy a merev sémák használata utalhat a gyermek rugalmas alkalmazkodási problémájára, az érzelmi egyensúly hiányára, valamint a valóságtól való menekülésre. A kevésbé részletezett, ötlettelen, sivárnak mondható rajzok pedig sok esetben alacsony értelmi szintet takarnak. Szerinte a gyermek rajzszintje és szellemi szintje körülbelül a tizedik életévig megközelíti egymást. Akinek ez fejlett, az más területen is kiemelkedő teljesítményt nyújthat. A rajzi kifejezés minősége utalhat továbbá a vizuális és a motorikus koordináció szintjére, a testi kontrollra, a fizikai készségek fejlettségi fokára. A gyerek perceptuális fejlődése megmutatkozik az általa felfogott világ ábrázolásában. A szociális fejlődés is tetten érhető benne a gyermek környezetében létező emberek megjelenítésével. Ez egyfajta kommunikáció, mellyel viszonyait, világban betöltött helyét fejezi ki. A művek megkomponáltsága, a saját vizuális

nyelv az esztétikai fejlődésre, az önkifejezés készségének fejlettségére utal. Lowenfeld az alkotókészséget különválasztotta az ügyesedés fogalmától. Szerinte ahhoz, hogy valaki kreatív legyen nem szükséges a nagy kezűgyesség, és fordítva. Nem lehet senkit kényszeríteni arra, hogy alkosson, annak az egyén lényéből kell fakadnia. A pedagógus feladata ebben a folyamatban a lehetőség, és nem a minta biztosítása.

Lowenfeld szerint a gyermekrajz a személyiség, egyfajta tükrö. Korszakolása a gyerekrajzok fejlődéséről a mai napig iránymutató a szakemberek számára (1. számú melléklet).

Részletezés nélkül ezek:

- a „Firkakorszak (Scribbling Stage)” 1-3 éves korban,
- a „Presematikus korszak (Preschematic Stage)” 4-6 éves korban,
- a „Sematikus korszak, A forma fogalmának elérése (Schematic Stage – The Achievement of Form Concept)” a 7-8 éves korban,
- „A realizmus hajnala – a bandakorszak (The Dawning realism: The Gang Age)” 9-12 éves korban,
- „Az értelmezés kora: a pszeudonaturalista kor (The Age of Reasoning: The Pseudo-Naturalistic Stage)” 12-14 éves korban, és
- „Az elhatározások kora (The Period of Decision)” 14-17 éves korban.

(Kárpáti 1995, 14–15)

2.3.4.3. *Herbert Read megállapításai*

Herbert Read angol művészettörténész, Lowenfeld mellett egy másik nagy hatású gyermekrajzokkal foglalkozó szakember volt. Munkásságában az ábrázolás és a lélek kapcsolatait igyekezte feltárni. *Nevelés a művészet által (1943)* című alapművében szintetizálta a különböző szemléletmódokat, melyek egyben módszerek is voltak. Diagnosztikai tesztjei a vizuális képességek fejlettségét mutatták. Szerinte az egyes életkorokra jellemző „rajzoló viselkedést” figyelve, a megfelelő fejlesztési eljárások kiválasztásának kell lennie a pedagógus céljának. (*Kárpáti Andrea 1995*)

Alkotói típusokat hozott létre, melyekkel leírható egy jellegzetes mű vagy ábrázolásmód lényege:

- Az „*organikus típus*”, környezethez kapcsolódó, részletező, jól szerkesztett, mozgás, arányosság jellemzi.
- A „*lírai típus*” hasonló az organikushoz, de statikusabb. Lányokra jellemzőbb, csend-életek, lágy színek figyelhetők meg esetében.

- Az „*impresszionizmus* típus”, mely utalás a művészettörténeti korszakra, hangulatos, lírai hatású képeket készít, részletekre figyel, az erős ritmus mentes ábrázolásmód jellemzi.
- „*Ritmikus képletek/minták*” jellemzője a motívumismétlés, a sok kombináció, variáció. A képi teret betölti, célja a ritmus megteremtése.
- A „*szerveztett formák* típusa” ritka. A tárgyat mértani idomokra redukálva ábrázolja.
- A „*haptikus*” csoport esetében Read Lowenfeld, plasztikai alapú ábrázolási típusát veszi át. Read szerint, ez a tapintásos megismerési módúak kifejezési formája.
- Az „*expresszionista*” szívesen ábrázol hallást, látást, ízlelést, mozgást, élményt.
- A „*számbavevő*” aprólékos, de az egészről nem tud számot adni. A dekoratív, kétdimenziós formák és alapszínek vidám, tarka mintáinak szerkesztése a jellemzőjük.
- A „*romantikus*” a hétköznapi témákat romantizálja. Szimbólumokat, álomalakokat, ősi jelképeket kombinál.
- Az „*irodalmias* típus” egy képzeletbeli, vagy irodalmi forrásból választ témát.
(Kárpáti 1995, 17–18)

Read később nyolc életkortól független érzékelési típust írt le a „gyermekrajzok empirikus osztályozásához”:

1. „Organikus”: optikai hűség, helyes arányok, organikus kapcsolatok jelzése
2. „Beleérző: lírai és impresszionisztikus” stílus, hangulatos, részletgazdag, festői, érzelmes
3. „Ritmikus”: ismétlődő motívum
4. „Strukturált”: ritka típus, alapformákra bont, stilizált, de nem sematikus szerkezetek
5. „Haptikus” (Lowenfeld kategória): kinesztetikus, érzelemgazdag
6. „Felsoroló”: a részek nem adnak egész kompozíciót (mérnöki realizmus)
7. „Dekoratív”: színes síkformák, ritmikus díszítés
8. „Imaginatív”: irodalmi alakok megformálása

(Kárpáti 1995, 59–60)

Ezek a kategóriák szélsőségeket jeleznek. A valóságban sok a köztes típus.

Herbert Read a jungiánus pszichológiát is segítségül hívta a gyermekrajzok mélyebb elemzési kategóriáinak meghatározásához. Ezt Kárpáti Andrea idézi erről a témáról szóló művében: „A jungiánus pszichológia személyiség-tipológiáját átvéve, így felelteti meg a mentális tevékenység módjait az ábrázolási szokásoknak”:

„GONDOLKODÁS extrovertált = enumeratív

	introvertált = organikus
ÉRZELMEK	extrovertált = empatikus
	introvertált = imaginatív
ÉRZÉKELEÉS	extrovertált = empatikus
	introvertált = expresszionista (haptikus)
INTUÍCIÓ	extrovertált = ritmikus képekben alkotó
	introvertált = szerkesztett formákkal alkotó”

(Kárpáti 1995, 18)

A korszakok helyett Read inkább stílusokat határozott meg tehát, melyek az életkortól kevésbé függenek, ábrázolási és érzékelési típusok. A rajztanárok világszerte segítségével értékes információkhoz jutnak a tanulók rejtett személyiségjegyeiről. *(Kárpáti 1995)*

2.3.4.4. További szakemberek megállapításai a gyermekrajzokról

Rhoda Kellog a firkák jobb értelmezhetőségért tett sokat. Húsz alapfirkát azonosított, és a vizuális nyelv elsajátításának egyik leglényegesebb szakaszának tekintette a firkakorszakot. Szerinte a tanítás segítséget ad az alakuló képi beszéd önálló fejlődéséhez, de az instrukcióadást feleslegesnek tartja. Lowenfeld és Read mellett az egyik legbefolyásosabb pedagógiai gondolkodó volt. *(Kárpáti 1995)*

Rudolf Arnheim a Gestalt-pszichológia törvényeit alkalmazva arra a következtetésre jutott, hogy a gyerekrajzok világszerte hasonlóságot mutatnak, általános fejlődési tendenciákat követnek. Ezeket az idegrendszer sajátosságai alakítják, és ezt nem befolyásolják kulturális és individuális jellemzők. Az érzékelés fejlődésével lesz az ábrázolás is finomabb.

Florence Goodenough a kulturális közeget, a pedagógiai ráhatást mérvadónak tartotta, mivel a gyermekrajzok intellektuális fejlődést tükröznek. Az esztétikai minőségek nem tartoztak elemzési körébe, ez volt egyik hiányossága.

June King McFee, amerikai művészetpedagógiai kutató és professzor, kidolgozta a „percepció fejlődésvázlat-elméletet” a gyermekek fejlődési különbségeit, és a tanulási folyamatukat befolyásoló kulturális-antropológiai és pszichológiai tényezőket is figyelembe vette. Művészeti nevelési elveit erre alapozta.

G. H. Luquet elmélete szerint a gyermek a valóság megjelenítésére törekszik. Először ez véletlenül sikerül neki, majd egyre tudatosabban. A „véletlen realizmus” szakaszában a firka értelmezése követi az ábrázolást. Ez a hasonlóság felismerésén alapul. A „kudarcba fulladt realizmus” leértékelő jelzőjű korszakában szembeötlő a valóság megörökítésének vágya. Ehhez

azonban még nincsenek meg a szükséges készségek. Az óvodáskor végén megjelenik a tudáson, és nem a vizuális értékelésen alapuló „intellektuális realizmus”. Ennek jellemzője például a „röntgenképek”, melyek által átlátunk a házak falán, és az emberek bőrén. (Kárpáti 1995)

2.3.4.5. Nagy László elmélete

Nagy László a 20. század elejének jelentős reformpedagógusa, a gyermektanulmányi mozgalom úttörője volt. Szerinte a gyermeklélektan legjobban az ösztönszerű, külső befolyásoktól mentes, saját ötleten alapuló gyermekrajzokból tud hozzájutni értékes információkhoz, melyek őszintén megmutatják a gyermeki elmét és kedélyállapotot. Az emberrajzot fontosnak tartotta, mely a gyermeki ábrázolás során bonyolult differenciálódási folyamat eredménye. A gyermek az emberi alakból először a lényegét ragadja meg. Az alakokat egyszerűsíti a technikai készség fejletlensége, és az egyszerűsítésre való általános törekvése miatt. Az általánosan nyomon követhető jelek jelennek meg a rajzon, azonban azok ábrázolásában döntő a pillanatnyi ötlet, és a kivitelezés könnyűsége. Elképzelhető, hogy ezen lélektani motívumok befolyásolták az ősi és „primitív” népek rajzait is. (Nagy 1995)

Nagy leírta a gyermekrajzok vizsgálatának három módszerét:

a.) „*A tömeges megfigyelések módszere*”

Nagy számmal összegyűjtött rajzokat szempontok szerint csoportosítják, és ennek eredményét számadatokkal fejezik ki (Sully, Lukens, Levinstein).

b.) „*Az egyéni vizsgálatok módszere*”

Külön vizsgálják az egyes rajzokat, azok keletkezésének módját, okait, motívumait, technikáját és ebből határozták meg a rajz általános és egyéni fejlődéstani értékét. Részletes adatok alapján teljesebb képet kapnak a kutatók a gyermek jelleméről, életkörülményeiről, és következtetni tudnak a gyermek és a család jellemére, életkörülményeire. A legteljesebb képet a több éven át tartó, longitudinális megfigyelések adhatják, melyekből értékesebb fejlődéstani következtetéseket lehet levonni. (Nagy 1995)

c.) „*A kísérleti módszer*”

Meghatározott célból, meghatározott körülmények között készíttetnek rajzot az alanyokkal. Ez a módszer sikeres a gyermektanulmány egyéb ágaiban, és a rajzok vizsgálatában is. (Nagy 1995)

A Nagy László-féle gyermekrajzfejlődési szakaszok:

1. „*Az alakatlan rajzolás korszaka*”, melyre az alakatlan, amorf vonalak jellemzők. Először a gyermek alakrajzolásra még nem törekszik, majd megjelenik a kezdetleges alakrajzolás.

2. „*A képzeletszerű rajzolás kora*”, mely 3-10 éves korig tart. Ez a „*csapongó képzelet*” kora. Egyszerű rajzoktól indul az ábrázolás, majd később az egész lapot betöltő formákká válnak. Fantasztikus összeállításokat készít a gyermek, melyekre szembetűnő tévedések (aránytalan, nem látszati ábrázolás) jellemzők. Tudását mondja el az adott tárgyról. Képzeteire tapintási és mozgási elemek, és nem a látási elemek hatnak. Nehéz a technikai kivitelezés is számára, ezért inkább a képzeletére támaszkodik. A 4-10 évesek rajzaira jellemzők továbbá a mértani elemekből felépülő, sematikus, merev formák. Ezeket törzsalakokra vezetik vissza, általánosítanak (emberi, állati arc egyforma).

Nagy László szerint a gyermekek fantáziája nem fejlettebb, inkább korlátolt és szegényes. Egyszerűsítének nem csupán a rajzban, hanem az élet minden területén. A rajzi egyszerűsítés a fejletlen technikai készségekből és a megszokásból erednek. Az alakok az értelem belső fejlődésének következményei, melyek többféle hatásból származnak. Az ezek által kifejlődött általánosító alakokat sémáknak nevezzük, melyek egyénenként is eltérőek. A legfőbb sémák, a kör alak (kör típus), a négyszögű típus, a háromszögű típus. Ezek az életkor előrehaladtával mindenki esetében fejlődnek. Az épelméjű gyermekek rajzsémái általában nem maradnak kezdő fokon. Alacsonyabb vagy magasabb fokon megállnak, hacsak rendszeresen az oktatással közbe nem lépünk. (Nagy 1995)

A tér érzékeltetés magasabb intellektussal lehetséges. A távlat az egyik legnehezebb téma. Ennek a kifejlődéséhez szükséges pedagógiai megsegítés, mert ritka, hogy ez magától fejlődjön. Az egydimenziós rajzból egyszerűbb eljutni a kétdimenziósig előbb az irány, majd a párhuzamosság absztrahálásával. (Nagy 1995)

Az emberi testséma ábrázolása során kezdetben csak fejet, lábat, kezet rajzolnak. A fej és törzs egy. A szembeötlő dolgokat ábrázolják. A fej és kéz részletezése viszonylag korán megtörténik. Megjelenik a szem, száj, haj, viszont a fül ábrázolása sok esetben később jelentkezik. A kéz és láb végére ujjakat rajzolnak. A meztelen figura fokozatos öltöztetése során először egy ruhadarabot, például kalapot vagy gombokat rajzolnak a gyerekek. A férfi és nő nem különbözik, majd később jelzés szintű elemekkel (pipa, konty) különítik el őket. A nadrág és a szoknya ennél később, a természetkülönbség jelzése pedig még később következik be. A ruházat ábrázolása a lányok esetében korábban jelentkezik. Először szemből, homloklátszat szerint, aztán oldalt készítik emberrajzaikat. Egy négyéves korú gyermek egy oldalt rajzolt figurát biztosan szemből fog lemásolni. Átmeneti alakok esetében például, a fej oldalt van, de mindkét szem is megjelenik, sőt az orrot és száját megkettőzve ábrázolja. Előfordul olyan is, mikor a fej és törzs szemből, a láb oldalt jelenik meg, vagy a fej homlokrajz, a törzs és láb oldalrajz. Ősi egyiptomi ábrázolásoknál is jelentkezik ez a kettősség (a törzs szemből).

3. A harmadik szakasz a *természethű rajzolás* iránti igény megjelenése 10-15 éves korban. A játékosztont váltja a tapasztalatszerzés, a csapongó képzeletet a reális emlékezet. A valóság megvalósításában azonban akadályok léphetnek fel. A sikertelenség és rossz didaktikai módszerek miatt sok gyermek felhagy a rajzolás tevékenységével. A rajz már nem nyelv, elveszti kifejező erejét. Akik viszont továbbra is szívesen rajzolnak emlékezetből, azoknál változatosabb lesz a séma, a körvonalak lazulnak, részletezettség, egyéni vonások kezdenek megjelenni, ami a fokozódó öntudatra utal. Az egyéniesedés (individualizálás) a részletezés (differenciálás) által következik be. A sémák még megmaradnak kisebb korból, részletezéskor azonban ettől igyekeznek szabadulni, és érzékeny vonalminőségeket, hangulatokat, szubjektív érzelmeket visznek a rajzaikba. Ezt már művészi foknak nevezhetjük, amit csak kevesen érnek el. (Nagy 1995)

Nagy kísérleteivel bizonyította, hogy a gyerekek leginkább emlékezetük alapján szeretnek rajzolni, a minták, szemléletek és saját egyéniségük alapján. A természet vagy minta utáni rajzolásba is beleteszik az előbbieket. A 10 éves fejlettebb korban a „természethű” rajzolás időszakának kezdetével, a gyerek felhagy az emlékezetből történő rajzzal, és a valóság utáni rajzolás felé fordul. A sémák a második korszakon túl már nem fejlődnek. A természet utáni rajzolás azonban tökéletesedhet. A fejlettebb rajz korban nagy különbségeket lehet tapasztalni a természet, és az emlékezet szerinti rajz alaki, és technikai fejlettsége között. Ez általában nem áll fenn azoknál, akiknek van valamilyen fokú művészi tehetsége. Az ő sémáik, képzeletük teremtő erejével folyton fejlődnek. A pontos utánzás fontos lesz, és az ehhez való kedv éppúgy kifejlődhet egy átlagos gyermekben, mint a tehetségekben. (Nagy 1995)

Nagy László az emberi alak fejlődése kapcsán megemlíti *Streitmann Antal* rajz tanárt, aki rajzgyűjtéseinek elemzése után három fejlődési típust határozott meg. Az első, a velünk szemben álló emberi alak, mely meztelen és mozdulatlan, a második a velünk szemben álló ruházott és mozdulatlan ember, a harmadik pedig az oldalt álló ember ruhával ellátva, és mozgás közben. (Nagy 1995)

A sémák és a kogníció összefüggéseiről Nagy László leírta, amit az ezzel foglalkozó szakemberek megállapítottak. A sémák tanulmányozásával az emberi gondolkodás két útját figyelték meg a kutatók. Az egyik az összefoglaló és szintetikus elme a másik pedig az elemző, analitikus elme, ami gyermekkorban fejlődik ki. A szintetikus elmének centrifugális irányú fejlődése figyelhető meg, mely belülről kifelé haladva alkot egyre inkább képzetegységeket. Az elemző elme inkább centripetális, mely a részletek elemzését a külső tagokon kezdi és innen halad befelé. A szintetikus alkotásain kezdetben elkülöníti egymástól, és lazán kezeli azokat a formai elemeket, melyek amúgy szorosan összetartoznának, ezeket önálló egységként kezeli.

Később viszont megjelenik rajzain az egységként való ábrázolás. A tárgyak egymáshoz való viszonyítása is nehézkes. Azokat nem egységként, hanem különálló egységként ábrázolja. Például a kalapot nem a fejre, hanem a fej fölé rajzolja. Az összefoglaló elme magasabb fejlettsége esetén már jeleneteket tud rajzolni. Ennek az elmének a fejlődését mutatja, ha részletezni kezd. Erre a típusra jellemző, hogy először mindig általánosságban rajzol, és utána az elemeket elkezdi részletezni. (Nagy 1995)

Amikor képesek vagyunk valamilyen irányt felfedezni a rajzokon, akkor az elemző esetében a részletezés, ellentétben a szintetikus gondolkodással, kívülről halad befelé. A benyomásokból kiválasztják a leglényegesebbeket, amiket aztán egységes képpé kell formálniuk. Ekkor az elemző és összefoglaló elme működik. A természet utáni kép készítése nem csupán technikai nehézség, hanem érzékelő, ítélő, következtető, felbontó és összefoglaló elmebeli működést is takar, melynek minősége igen eltérő lehet.

Nagy szerint a gyermeklélektani tények alapján megjelölhetők azok a pedagógiai szempontok, melyek segíthetik az emlékezet (képzelet), természet utáni és a másoló rajzolást. Ezek esetében is fontos, hogy ezek mindig az egyénhez alkalmazkodjanak. A gyermeki elme elemzése nem egyszerű feladat, mert hiába mutatkoznak meg bizonyos jegyek, ezek nem lesznek mindig törvényszerűek, mert azok nagyban függenek az egyéni sajátosságoktól. (Nagy 1995)

2.3.4.6. Feuer Mária fejlődés-lélektani megállapításai az emberalak ábrázolásának esetében

Feuer Mária a fejlődés-lélektan szempontjait követve mutatja be a gyermekrajzok egészséges fejlődését, az egyéb fejlődés-lélektani ismereteket is szem előtt tartva. Feuer a mozgás, a tánc, rajzolás festés fontosságát hangsúlyozta, mely a gyermek fejlődési folyamatának optimális alakulásához elengedhetetlen. Ennek a performációnak a fejlődés-lélektanával, pedagógiai és mélylélektani értelmezési lehetőségeivel foglalkozott. (Feuer 2000)

Az emberábrázolás kezdeti fokán találkozunk a „fejlábemberrel”, ami körülbelül a 3-4 éveseknél jelentkezik. A lábak közvetlenül a testből nőnek ki, törzs nincsen, gyakran karok sincsenek – vagy a fejből erednek. A végtagokat egy-egy vonal jelzi. A benne foglalt ábrázolása még nem tud megvalósulni, ezért például az állat szemét a testen kívül helyezik el, a kalap a fej fölött lebeg. Ez a már korábban is említett *juxtapozíció*. A legjellegzetesebb arányeltolódások a 3-4 éves korosztály rajzaiban a nagy fej, szemek, száj és orr; a kicsi törzs, hosszú kar (főként tevékenység közben), rövid láb.

A „presematikus szakasz” emberábrázolása 4 évestől 6 éves korig tart, melyben a kisgyermek ábrázolási szintje jóval elmarad attól, amit valójában tud az emberi testről, illetve a saját

testsémájáról. Nem magát az embert, hanem az ember képzetét rajzolja meg. Ez az *ideoplasztikus* ábrázolás. Egyes elemek kiemelődnek, mások alárendelődnek. Mindez a gyermek érzelmi szinkretizmusából ered. A kiemelkedő részek arányrendszerét tehát a gyermek élményei, emlékei, és főként érzelmi-indulati élete, szinkretikus látásmódja alakítja ki. Ötvöződnek élményei és indulatai, feszültségei. Megfigyelhető ennek következtében a számfeletti ség, mikor három szemű, háromlábú, sokarcú embert ábrázol. Mindig az embert ábrázolja legnagyobbnak, jellegzetes az antopomorfizálás, a merev, mozdulatlan ábrázolás. (Feuer 2000)

A *négyéveseknél* kerül először előtérbe az emberábrázolás. Az általuk mozgónak érzett merev figurákat általában 5-6 testrészszel, a 4-5 évesek már 7 testrészszel rajzolják. Ezek közül először a fej, majd a szem, láb, törzs, kar, száj, orr jelenik meg. A fiúk arányosabban rajzolják a törzset, míg a lányok az arc részleteit tudják jobban visszaadni. Cselekvést még egyikük sem ábrázol. Spontán is rajzolnak embert, és ezek közül néhányan profilrajzot is készítenek. (Feuer 2000)

Az *ötéves* korra még merev, nyitott törzsű figura jellemző, melyen a testhez képest nagy gombsor kap fontos szerepet a szinkretizmus miatt. A figura felöltöztetése jelzi azt, hogy a gyermek alkalmazkodik a szociális színterekhez. A nemi különbségek jelzésének kezdeményei is megjelennek. Megkezdődik a női és férfi princípiumok ábrázolása: lovag, király, tündér, királylány. Ennek mágikus ellenpontjai: gonosz varázsló, boszorkány, szellem. A gonoszt azonosítják a csúnyával, a szépet a jóval. A spontán emberábrázolás, és az oldalnézeti, vegyes profilú rajz már jóval gyakoribb. Az arc oldalt, a törzs és a végtagok szemből kerülnek ábrázolásra. A leggyakoribb jelek megjelenésük szerint: a nyak, ujjak, arányosabb fej, ruha. A fiúknál a fej-törzs arány javul, ruhát kezdenek rajzolni, a lányok a haját ábrázolják, és a vonalaik pontosabban csatlakoznak. (Feuer 2000)

A „*sematikus szakasz*” emberábrázolása a 6 és 10 éves kor között jellemző. Ez a korcsoport a vizsgálódásom alanya. Ennek az időszaknak fő témái az ember és ház. Megjelennek az embercsoportok és ezek kölcsönösségi viszonyai. Megkísérlik testhelyzetek (ülő, guggoló, fekvő ember) ábrázolását, melyek még torzultan jelennek meg az ábrázolási nehézségek miatt. Modell utáni rajz során az ülő alakot 58% még álló helyzetben jelenítik meg. Jellemző a realitás a világ, és az ember, a test funkciója, a szervek működése, a szervrendszerek elhelyezkedése iránt. Ez az úgynevezett röntgen-rajzokon mutatkozik meg. Ilyenkor a test körvonalán belül megjelenítik a szerveket (szív, tüdő, belek, csontok). Az anatómia kitüntetett téma, és a 10 évesek rajzai már pontos ismereteket mutatnak. (Feuer 2000)

A *hatévesek* átlagosan 9 testrészt jelenítenek meg rajzaikon. Új elem a nyak, valamint differenciáltabb lesz az öltözet. Az ujjakon kívül tenyeret is ábrázolnak, utalva annak cselekvésbeli

részvételére. Az első kísérleteket nap-tenyér alakzatnak hívják, mikor a karhoz kapcsolódó körformából sugárszerű ujjak terülnek szét. A rajzokon helyzeteket lehet megfigyelni, de cselekvés ábrázolását még nem. A figurák nem mozdulnak, de a ritmikus vonalak, vagy az elhelyezés dinamikussá teszi őket. A fejlődés során fordulópontot jelent a vonalak jó csatlakoztatása, a precízebb hajábrázolás, a végtagok kétdimenziós ábrázolása, a homlok és az áll megjelenítése. A fiúk főként a kézfej precízebb kidolgozására figyelnek, a lányok az arcra. Az arcon megjelenő érzelmeket, azonban még nem tudják ábrázolni. (*Feuer 2000*)

A lányok hat és nyolc évesen, vagyis nemi identifikációs időszakukban gyakran rajzolnak királynőket, vagyis a legáhítottabb nőideált. Ezen témák rajzolásának spontaneitása fokozatosan csökken, és 14 éves korra megszűnik. Rajtuk az általános törzssémától eltérő formákat rajzolnak, melyek jellemzője az erős elnyújtottság, a gömbölyded lágyság. Ezekkel jól ki lehet fejezni a ruha esését, bő szétterülését. Jellegzetes a hajkorona nagysága és elrendezése. Legtöbbször félhosszú vagy hosszú haját készítenek királynőjüknek, többen sátorformára alakítják a haját. Ezekon kívül néhányuknál megjelenik a külön sátor forma is, vagyis a ráboruló, eltakaró, a külvilágtól védő forma, mely fontos szerepet kap a ruha és a haj vonalvezetésében is. A királynői jelképe a fejdísz, illetve a háromágú és stilizált tulipán formájú korona. A tulipán a nőiség, az „élet kapujának” képi megjelenítője. Feuer mérései szerint az ötévesek 36%-a rajzol rendszeresen embert, ezek közül 5 % profilrajzot is képes készíteni. A törzs kontúrjának helyes visszaadása igen bonyolult feladat, ezért a gyermekek sémákat alkalmaznak erre hosszú ideig. Ezek a négyzet, téglalap, háromszög, trapéz, ötszög, ovális, homokóra, háromszög és trapéz összekapcsolva. (*Feuer 2000*)

A 7 éves kor emberábrázolásai átlagosan 10-11 testrészt jelenítenek meg. Figyelnek a haj csatlakoztatására, elrendezésére, a szemöldök megrajzolására. Igyekeznek pontosan megrajzolni az ujjak számát, valamint a sarkat. A profilrajzzal már 6%-uk próbálkozik, melyre jellemző az arcprofil és a szemben álló törzs. Az arckontúr és a fej még nagy, a kivitelezés nehézsége miatt. Sokszor az orr hangsúlyozásával, valamint a szem körrel való jelzésével madárszerű alakok születnek. (*Feuer 2000*)

Az érzelmek ábrázolásának kísérletei már megjelennek. Képesek a vidám és szomorú arcki-fejezés primitív módú megjelenítésére. A ruha hangsúlyos lesz, díszíteni kezdik, és általában 2-8 színt használnak ehhez. A törzs a lábak arányához képest megnyúlt lesz. A leggyakoribbak díszítő motívumok a hosszanti csíkozás, 2-3 keresztcsík, négyzet, háromszög, pötty, kör, gyűrűalak, elliptoid (tojásdad alak), spirálforma (csigavonal), masni, hullámvonal, cikcakk vonal, ív, fodor, nap-motívum, egy pontból kiágazó szálkák, virágok. (*Feuer 2000*)

Előfordul, hogy ruhátlanul is ábrázolják a gyermekek az emberi alakokat. Ezzel céljuk, mint dolgozatom előző részeiben olvasható, hogy megjelenítsék az anatómiai ismereteiket, illetve a világ általuk ismert, megismert dolgait ábrázolják. A meztelen emberalakok egyes esetekben retardáció következményeként is jelentkeznek. A füleket általában már hat évesen helyesen ábrázolják, a száj vonalát kidolgozzák, az ujjak helyes számára, illetve a sarok ábrázolására figyelnek. A fiúk leginkább a fület, a lányok a törzs-láb arány helyes megfogalmazását igyekeznek minél pontosabban megjeleníteni. A fiúk esetében a 7-9 éves korban kezdik a legtöbb királyt, lovagot, hőst, vitézt rajzolni. Ezek az alakok rendszerint nagy méretűek, koronát vagy kalapot viselnek. Gyakran ábrázolják őket piros ruhában és nagy csizmával. A kezükbe botot, kardot, tört, kést, pisztolyt vagy más harci eszközt tartanak. Egyszerre több fegyverük is lehet. A ruhát vagy palástot általában keresztcsíkozással díszítik. A gyerekek egyötöde királyt és királynét egy lapon ábrázol. (*Feuer 2000*)

A *nyolc éves* korral megjelenik a profilban történő ábrázolás. Helyes profilt azonban még kevesen készítenek. Próbálkozások történnek a cselekvés közbeni ábrázolásra, az ízületes mozgás ábrázolása azonban még 90 %-uknál hiányzik. A komplett öltözékek, sőt a tevékenységnek megfelelő öltözékek rajzolása is jellemző. A lányok kiegészítőket is ábrázolnak. A hétévesek rajzaihoz viszonyítva megfigyelhetők visszalépések, és előrelépések. Visszalépés például az ujjak helyes számának az ábrázolása, valamint a fül állásának és arányának az ábrázolása. Előrelépés történik a nyakvonal finomításai, a váll, könyök, térd, a kar arányának ábrázolásában. A fiúk a körvonalazás technikájában és a lábfej kialakításában, a lányok a kar arányainak ábrázolásában jobbak. (*Feuer 2000*)

A *kilencévesek* átlag 14-15 testrész ábrázolását készítik el. Az arányok rajzolása jobbá válik. A szem már nem csak egy pont, hanem ovális formájú részbe helyezik. Az arc körvonala is kifejezőbb, nem egyszerűen kör vagy ellipszis. A gyerekek 20%-ka már képes ízületeket ábrázolni és a többiek is próbálkoznak. Profilrajz mindenkinél születik, de ezek helyes aránya 20% körüli. Ez a korosztály általában rajzai 100%-ban ábrázol fejet, lábat, kart, törzset, szemet, orrot, a végtagokat a törzssel összefüggésben ábrázolják, a törzset helyes aránnyal jelenítik meg. Emberek összetartozását, kapcsolatrendszerüket is képesek érzékeltetni. Enyhül az egocentrikus rajzolás, illetve áttételesen jelentkezik, például lerajzolja Csipkerózsikát olyan ruhában, amilyen neki is van. Megjelennek az első keresővonalak, és a kontúrvonalak finomodnak. Emiatt a bonyolultabb vonalcsatlakoztatásoknál időnként szálkássá, szakadozottá, töredezetté válik a vonal. Ezeket később színezéssel, díszítőelemekkel próbálják korrigálni. (*Feuer 2000*)

A gyermek 10 éves koráig intelligenciája megmutatkozik rajzain, állítják a szakemberek. Florence Goodenough emberrajz-tesztje is erre épül. Ez egy sokat vitatott probléma. Magyar

kutatók (Hárdi István, Hirsch Margit, Nemes Livia) bizonyították, hogy az emberrajz színvonalának változásai összefüggésben vannak a rajzoló aktuális pszichés állapotával. A teszt azonban bizonyos keretek között informatív is lehet. Ehhez megfelelő lelkiállapotban lévő gyereket kell megkérni a rajzolásra. Ilyen esetben valóban az intellektus „lép be” először a képbe, csak utána az emocionalitás. Több rajz készítése esetén az idő előrehaladtával kimutatható, hogy az RQ övezet szinten korrelál az IQ-val. Néhány esetben támpont is lehet a diagnosztikus folyamatban.

A rajzok sematizmusa átalakul, mert a begyakorolt formák mellett már felfedezhető a sajátos vonalvezetés, az egyéni stílus. Fejlődik a gyermekek valóságérzékelése, társadalmi szereplése is. Hangulatképeik a cselekvésből kiragadott jelentet ábrázolják, amiben már drámaiság is felfedezhető. Családrajzaikon is jól kivehető a szociális percepció fejlődése, valamint, hogy az apa fokozatosan előtérbe kerül életükben. (*Feuer 2000*)

A „*rajzi realizmus korszaka*” során az emberábrázolásban (10-12 éves kor) hangsúlyossá válik az öltözék. Az arckontúr kialakításakor már szerepe van a frizura alakjának. A nemi jegeket egyre pontosabban ábrázolják. Az ízületben való mozgás ábrázolásával, a végtagmozgások ábrázolása kifejezőbb. Gyakoribbak a profilrajzok, és a teljes profilú ábrázolás is több. Valóság-hű arccal, arcprofillal is próbálkoznak, de még sokuknak gondot okoz a homlok, orr, száj, áll kontúrvonala. A helyes mozgásábrázolás javul, a testrészek arányosabbak, a hajlatokat adekvát íves vonalakkal ábrázolják. Az egész alakra a realiztikus megjelenés jellemző. Tovább kísérleteznek a karakterisztikus arcok és alkatok ábrázolásával. Egy-egy testrészt kiemelnek, és külön rajzolgatnak. Megfigyelik például saját karjukat, kezüket és megpróbálják hűen visszaadni. Az egész képen belül arányos embereket rajzolnak, általában saját nemükkel azonosakat. Közülük csak a tehetséges gyerekek érik el a jó színvonalú alakábrázolást. Náluk kialakul a sajátos grafikus stílus, és a rajz önkifejező eszközzé válik. Alkotásaik megkomponáltak. (*Feuer 2000*)

A 12 éves korú gyermekek az ábrázolandó személy jellemző tulajdonságaira helyezik a hangsúlyt. Szeretnek önarcképet készíteni titokban. A valósághoz hasonlítják műveiket. A kontúrok már kevésbé élesek, árnyékolással igyekeznek hitelesebben visszaadni a valóságot. A törzsarányok még problémásak, de a végtagok már jól kapcsolódnak, és a mozdulatok, gesztusok, érzelmek is élethűek a ráncok kidolgozottak. Az öltözékkel, színekkel ki tudják fejezni a kulturális-etnikai jellegzetességeket. Érdeklődésük az arc karakterisztikája felé fordul, igyekeznek az érzelmeket ábrázolni. A magyarázó rajzokat, illusztrációkat jellemzően pálcikaember rajzával oldják meg. A tehetségesek arányos, anatómiailag viszonylag pontos aktokat kezdenek

rajzolni. Érdekli őket a fény-árnyék hatások ábrázolása, melyeket drapériák rajzolásával gyakorolnak. (Feuer 2000)

A 14 évesek számára a fő téma a szemformával való kísérletezés lesz. Kifejező erőt igyekeznek megjeleníteni a szemek rajzolásakor a képen. Bátor vonalvezetéssel, sok próbálkozással tanulmányokat készítenek. (Feuer 2000)

Tizenöt éves korban is folytatódnak a tanulmányrajzok, és megindul az egyéni művészi kifejezőeszközök megjelenítésére való törekvés. Kipróbálnak egyéb eszközöket is, például szént, tust. Az anatómiai tanulmányok során a kéz, fej, lábtartások érdeklik őket, melyeket egész alakos ábrázolásukba is beépítenek. Ekkoriban sokat másolnak festményeket. A céljuk, hogy egyéni stílusban az ember lényegét egészében jelenítsék meg, a maga pszichikai bonyolultságában, a környezettel való összefüggésben. (Feuer 2000)

Összefoglalva elmondhatjuk az emberi alak ábrázolásának fejlődéséről, hogy a testrészek megjelenésében felállítható egy bizonyos sorrend: fej, láb, szem, törzs, kar, száj, orr, nyak, fül, haj, ujjak, kézfej, váll, homlok, áll, fog, sarok, szemöldök, szempilla, térd, könyök ábrázolások megjelenése figyelhető meg az évek múlásával. A ruhadarabok és kiegészítők ábrázolásában is megfigyelhető volt a szakemberek számára a sorrend az ábrázolásuk megjelenésében. Elsőként a gomb, majd a kalap, öv, masni, ruha, szoknya, ékszerek, ing, nadrág, cipő, zokni, kabát, sál, nyakkendő, óra, kesztyű, szemüveg, táska, komplett kosztüm és egyenruha megjelenítése érhető tetten. A sémák kapcsán is megfigyeltek egyfajta fejlődést. Elsőként a fej-láb séma, az egyvonalas séma, majd a körvonalas séma jelent meg, melyen belül megjelent a láb, a kar és a kétdimenziós nyak, valamint a kerek tenyér, a körvonalas száj. (Feuer 2000)

A profil fejlődése során a fej először oldalra fordul, de mindkét szem látható rajta. Ezután a fej és a törzs előlnézetben, a láb oldalnézetben ábrázolódik. A következő fejlődési fokon a törzs előlnézetben, a fej és láb oldalnézetben jelenik meg. A legfejlettebb ábrázolás a teljes profil. A fej először szabálytalan vagy utólag összehúzott zárt alakzat, majd kör, ezután tojásforma. Ábrázolják négyszögnek is, de a legfejlettebb a formakifejező fej. A szem ábrázolásának a fejlődése során az első karika és pont után megjelenik a karikában pont, majd ellipsoid alakzatban pont, illetve ellipsoid alakzatban kör és pont. (Feuer 2000)

A kar és kéz megjelenésének alakulása a vízszintes irányú egyvonalas karral indul, majd a vízszintes irányú egyvonalas kar és rajta merőlegesen egy-két rövid vonallal folytatódik. Ezután szokott jellegzetessé válni a ferdén kifelé nyúló egyvonalas kar, amelynek végére rajzolt karikába számtalan sugár ágazik körbe, majd az egyvonalas, ferdén lefelé nyúló kar, rajta kisebb karikákból álló körkörös irányú sugarak. Megjelenik a kétvonalas, ferdén lefelé irányuló kar, a

csuklóból kiinduló néhány kétdimenziós ujjal. Ezután a vízszintesen álló kétvonalas kar, a csuklóból kiágazó öt kétdimenziós ujjal lesz jellemző. Később már a kétvonalas, lefelé irányuló kar, a tenyérből kiágazó öt kétdimenziós ujjal, majd a kétvonalas kar, ahol kivehető a könyök, a csukló, valamint a tenyér és az ujjak is jól elkülönülnek. A fejlődés további fokán a formakifejező kar, kézfej és ujjak ábrázolódnak. A legfejlettebb ábrázolásban már formakifejező a kar és a kézfej, a hüvelykujj a többitől elkülönül. (Feuer 2000)

A száj alakulása során először az egész arckörön keresztül húzódó egyenes, majd két rövidebb és nagyjából párhuzamos vonal jelentkezik. Ezek után figyelhető meg a kör, a négyszög, majd a formakifejező ajak. Az orr kezdetben egy függőleges vonal csupán. Ezután kör, tojás, háromszög alakjában jelenik meg, míg végül a formakifejező orr is megjelenik. A nyak ábrázolása először egy vonal, kör, négyszög, téglalap, később ívelt átmenet az arc és a váll között. A fül ábrázolásának fejlődése során megjelenik az elálló kör, a kisebb és elálló tojásdad forma, majd az elálló és formakifejező fejhez simuló ábra, majd végül a formakifejező alak. A haj alakulása során megfigyelhető kezdetben a felfelé álló szálkavonal, a cikcakkvonal a fejtetőn, a kisméretű lengővonalak a homlok felé, az üres körvonal, a befirkált körvonal és a csavarvonalak a fej körül. Később körvonallal körülhatárolt, kezdetleges arcformát adó beírált frizuraforma jellemző, míg kialakul a frizuraábrázolás. A fog alakulása pontok, egyenesek, cikcakkvonalak, téglalapok, majd a formakifejező fogsor. (Feuer 2000)

A lábfej először kör, tojásdad, a lábszárra merőleges vonal, hosszabb oldalán nyugvó téglalap, formakifejező oldalirányú lábfej, az oldalirányú lábfejből kiálló sarok formakifejező lábfej lapos vagy magas sarkú cipővel. A pálcikaember fejlődése (Hárdi István) során a pálcika üres karikával, szem, száj, orr kalap, fül, haj, ruha törzsvastagító tendencia kombinációban, esetleg háttérrel jelenik meg. (Feuer 2000)

2.4. A rajzvizsgálati eljárások

Pszichológiai vizsgálati módszer a *projektív rajzvizsgálat*, melynek előnye a rajzolás szorongásoldó, és terápiás helyzetet teremtő ereje. Nem verbális jellege miatt alkalmazható, akkor is, mikor a vizsgált személynek rossz a verbális kifejező készsége. A projektív tesztek közös jellemzője, hogy a személyiség egészét képezik le, emiatt holisztikus értelemben vett vizsgálat. Az objektív, strukturált tesztek (kérdőívek, kísérleti elrendezések, műszeres és pszicho-fiziológiai mérések) a specifikus, aktuális viselkedés előrejelzésben hasznosak, míg a projektív, strukturálatlan tesztek a tudattalan folyamatok és a dinamikus változások értékelésére alkalmasak. Értékeléskor a tesztfelvétel közbeni viselkedést is figyelembe veszik. (Vass 2003)

Egy bizonyos rajzi ismérvnek több különböző oka lehet. Például az emberrajzban az átlagosnál nagyobb méret oka lehet az emelkedett hangulati állapot, a magas önértékelés, de az agresszió is. Egy bizonyos ok pedig többféle rajzi ismérvet is létrehozhat. A magas önértékelés nemcsak a nagy méretben tükröződhet, hanem például a figurának a lap közepére történő szimmetrikus elhelyezésében, a lendületes, határozott vonalvezetésben vagy az emberalak magabiztos testtartásában. Emellett ugyanazt a rajzi jelenséget különböző személyeknél különbözőképpen is lehet értelmezni. (Vass 2003)

A rajztesztek előnye az egyszerűség. A vizsgálatvezető kevésbé befolyásolja az eredményt. A mozgásban leképezett viselkedésminta azonnal rögzítődik, és kognitív-viselkedéses nézőpontból is információt kínál, munkahipotéziseket generál. Többször, tetszőleges időközönként is felvehető, és a személyiség változásait érzékenyen követi. (Vass 2003)

2.4.1. A nem tematikus módszerek

Ezek esetében a vizsgált személynek nem adnak semmi utasítást, önvezérelt mechanizmusok határozzák meg a folyamatot, és az eredményt. Ilyen a *Wartegg –teszt* (Wartegg, 1939 1953), ami egy rajz kiegészítési teszt. A *szabadrajz*, melynek értelmezése leginkább szabad asszociációk segítségével, pszichoanalitikus elvek alapján történik. A *spontán firók* elemzése, (első firókát összefüggésbe hozzák a méhen belüli tapasztalatokkal) melyet a pszicho-analitikában a feltáró terápia részeként alkalmaznak diagnosztikai, és terápiás célra. A *firkateszt*, amit a teljesítménymotiváció nem verbális mérésére is használnak. Ezekon kívül létezik *projektív grafomotoros teszt* is, mely bekötött szemmel történő firókálás. (Vass 2003)

2.4.2. Tematikus rajzvizsgálati módszerek

Az emberrajz a leggyakrabban alkalmazott módszer a vizsgálatok során. Ennek három altípusa van:

1. A *Draw. A. Person (DAP) teszt*, ami *Machover* (1949) nevéhez fűződik. Alapvetően pszichoanalitikus orientációjú, melynek célja a személyiség globális összképének megragadása. Változataiban módosul utasítása. Például „*Rajzoljon egy embert az esőben*” teszt, vagy a *Rosenberg-féle „DAP technika*”, amelyben a vizsgált egyénnek a saját rajzáról kell tetszőlegesen módosított másolatot készíteni.

2. A „*Draw-A- Man teszt (DAM)*”, ami *Florence Goodenough* (1926) nevéhez köthető. Ennek a tesztnek a célja a kognitív érettség becslése a rajz felhasználása által. Ezt Harris 1963-

ban kiegészítette a „Draw-A- Woman” skálával. A teszt igen népszerű a mai napig, és nagy az irodalma. Leginkább az alacsony, az átlagos és a magas intellektuális szint elkülönítésére használható. A csoportok összehasonlítása, illetve az individuális diagnosztika területén használható leginkább.

A rajzi színvonal vizsgálatával feltárul a gyerek szenzomotoros tevékenységének fejlettsége, valamint az élmények, ismeretek, képességek integrációjának foka és minősége. Nem elég azonban mechanikus kiértékelést végezni, hanem figyelni kell a rajz üzenetére is, mivel az az egész személyiség kifejezése. Goodenough a módszer standardizálása során több ezer gyermek rajzát felhasználva, összefüggést figyelt meg az emberrajz színvonala és az értelmi fejlettség között, vagyis szerinte a rajzkvóciens (RQ) általában megegyezik az intelligencia-kvócienssel (IQ). Ezen mutatók nagyobb eltérése a gyermek pszichikus állapotában, és fejlettségében egyenetlenségre utalhat. A rajzkor és a hónapokban számolt életkor hányadosa szorozva százal adja a gyermek rajzkvóciensét. $RQ = RK/ÉK \times 100$

Figyelni kell a pontos utasítás adására: „Rajzolj egy embert, amilyen szépet csak tudsz!” Amennyiben lehetséges, kerülendő a konkrét segítség nyújtása, és a radír használata. Minden rajzot dicsérni kell, és figyelemmel kell lenni a gyerek lelkiállapotára.

A teszt része ma is rutinvizsgálatoknak, mint például az iskolaérettségi felmérés. Azonban az idők során bebizonyosodott, hogy van benne tévedés. A rajz színvonalát például több tényező is befolyásolja, nem csupán az intelligencia. A Goodenough-féle rajzkvóciens alapján ezért nem lehet biztos következtetést levonni az intelligencia-kvóciensre. A rajzkvóciens tulajdonképpen az emberrajz részleteinek számát fejezi ki. (Kárpáti 1995)

Benkőné Zsemlye Erzsébet a Goodenough-féle teszt hazai alkalmazhatóságával kapcsolatban végzett vizsgálatokat. Célja az volt, hogy rávilágítson a különböző társadalmi csoportok teljesítménye között tapasztalható, nem elhanyagolható differenciákra. Kimutatta, hogy a városi környezet, és a szerzett ismeretek, rajzolási jártasság, hatással vannak az emberalak ábrázolására, és kevésbé függnak a gondolkodási tevékenységtől. A Goodeough-teszt a rajzban kifejezésre kerülő fogalomfejlettségre nyújt inkább adatokat. Fontos, hogy önmagában egy teszt sem alkalmas személyiségdiagnózis felállítására. Megbízható adatokat más vizsgálatokkal együtt kaphatunk. (Benkőné 1995)

Rhoda Kellogg bebizonyította, hogy a rajz szintjére hatnak külső tényezők: a fáradtság, a rajzeszközök, a klinikai környezet, a vizsgáló pszichológus jelenléte satöbbi. A gyerek nem csupán a fejében kialakult „emberképet”, inkább sémákat kombinál. Kellogg szerint van kapcsolat a rajzfejlődés, és az intelligencia között, de a firkát kell nyomon követni. Egyes alapfirkák hiánya,

továbbélése nyugtalanító jel, mely esetekben további megfigyelést igényel az esetleges szellemi elmaradottság kiszűrésére. (Vass 2003)

3. *Koppitz tesztje* (1968, 1983, 1984), a „*Human Figure Drawing (HFD)*” néven található meg a szakirodalomban. Ez módszertanilag újdonság volt. Itemek (darab, adat) alapján alkotott skálát (emocionális indikátorok, EI), melyek egy adott korcsoportban ritkán vagy egyáltalán nem fordulnak elő. Ebben az esetben a gyakoriság elemzést nem azért végzi, hogy a normától való eltérés alapján jellemezze az egyént, hanem azért, hogy feltárja a rész meghatározottságát az egésztől, az egyedi jegyig. A teszt érdekessége, hogy a kedélyállapotra igyekezett következtetni. Az „érzelmi mérce” például a szemek, lábak, kezek hiánya, az átlagtól eltérő testméret, egyes képi elemek hozzáadása a kért emberalakhoz (pl. nap, hold, hóesés). A teszt a rajzot, mint érzelmi sérüléseket, idegrendszeri problémákat diagnosztizáló eszközt próbálta használni. (Vass 2003)

A rajz, mint személyiségvizsgáló, sőt gyógyító módszer (művészetterápia) már sokkal termékenyebb és tudományosan bizonyíthatóbb eredményeket hozott, mint a rajzi intelligenciatesztek sokszor bírált koncepciója. (Vass 2003)

2.4.3. Egyéb tematikus rajztesztek

A „*farajz teszt*” (Koch, 1949) egy idős az emberrajz teszttel és a ház-fa-ember teszttel. A fa archetipikus szimbólum, mely a legtöbb tudattalan összetevőt tartalmazza. Ezt alátámasztandó empirikus adat, hogy a farajzot befolyásolja legkisebb mértékben a vizsgálatvezető jelenléte. Kevesebb énvédő mechanizmus áll a projekció útjában ennek a témának az ábrázolásakor, mint az emberrajzban. (Vass 2003)

A „*házzrajz teszt*” a személyiség szerkezetét, egészét szimbolizálja, mutatja az otthoni és a családon belüli kapcsolatokat.

A „*ház-fa-ember teszt*” projektív módszeréhez már értelmezési kézikönyv is tartozik. Menynyiségi és minőségi szempontú értelmezést ad, feljegyzésre kerül benne az idő, a rajzolási sorrend, a pszichomotoros tempó, a személy viselkedése is. A nonverbális, kevésbé instruált rajzi részt követően egy strukturáltabb verbális részben kérdéseket tesznek fel a vizsgálandó személynek. Ezt a tesztet teljesítménytesztként (intelligencia becslésre) és projektív személyiségtesztként is használják. (Vass 2003)

Az *állatrajz* a személyiség biológiai oldalát és a testsémát, az egyén intenzitását ábrázolja. Könnyebben megjelenik rajta az elfogadhatatlan vagy fájdalmas érzés, mint az emberrajz esetében. (Vass 2003)

A *családrajz* három típusa: a saját család rajza, egy (másik) család rajza, és az egy megváltozott család rajza. Ezeken megmutatkozik a családi hierarchia, a kapcsolatrendszer. (Vass 2003)

A „*dinamikus rajzvizsgálat*” (Hardi István) pszichiátriai betegek rajzainak elemzése, mely az esetleges klinikai változásokat követi, illetve a rajzi személyiség szintjét állapítja meg. (Vass 2003)

A „*közös rajzvizsgálat*” a családok és párok művészetterápiájában található meg első körben. Alkalmas a konfliktus helyett a közös alkotáson keresztül, a közös pozitív élmény átélésére fókuszáltatni. Továbbá alkalmas a nevelési problémák, tanulás- és viselkedészavarok kezelésére, a család működésének javítására, fizikai vagy szexuális abúzus feldolgozására, beilleszkedési problémák megoldására. (Vass Z.-Vass V. 2011)

A *többdimenziós rajzteszt* René Bloch (1968a, 1968b, 1973) nevéhez fűződik, mely a szabadrajzok (30 db) formai és tartalmi elemzéséhez kínál számszerűsített mutatókat. Alkalmas lehet gyors pszicho-diagnosztikai vizsgálatra, az aktuális állapot felmérésére, vagy ismételt tesztelés esetén az állapot következtetésére. (Vass 2011)

A „*hétlépéses képelemzéses módszer*” nem teszt, hanem az alkotások pszichológiai elemzése. A képet vizsgáló szakértők diagnosztikus-megismerő gondolkodását modellezték számítógéppel, majd a modellt a gyakorlatban ellenőrizték. (Vass 2011)

2.5. A gyermekrajzok esztétikuma

A gyerekrajzok esztétikumának forrása Gerő Zsuzsa szerint az emocionális sűrítés. A gyermek érzelmi feszültsége sűrítve jelentkezik rajtuk. Megfigyelései szerint 5-7 éves korban (intellektuális realizmus, ideovizualitás, szinkretizmus) születnek a legesztétikusabb, legkifejezőbb rajzok. Előtte és utána lévő időszakokra is a hanyatlás jellemző.

A gyermek érzelmei játékban is kifejeződhetnek, azonban ha ez ott nem történik meg, akkor áttevéődhet a rajzi kifejeződésbe. A rajzi folyamat során az élményt újraélve feszültségcsökkenés következik be az által, hogy a kívánt tárgyat vagy cselekvést a képpel helyettesíti. Ez az elaborációs folyamat, melyben az indulati feszültség csökken, de az emlék intellektuálisan továbbra is felidézhető lesz. A rajzban megőrződik a feszültség, mely az esztétikum forrásává válik. Gerő után-követéses vizsgálatai rámutattak arra, hogy az esztétikusan rajzoló kisgyermeknek a grafikus önkifejezése később is megmarad. Fontos következtetése volt, hogy a fejlett

elaborációs készség, a vizuálisan telített képzetáramlás, a szenzoros beállítódás, a grafikus érdeklődés originalitást is eredményezhet a neurotikus megoldás helyett. Ezáltal segítheti a produktívabb életút létrejöttét. *(Gerő 2007)*

2.6. A rajz helye az oktatásban

A rajztevékenység fontos részképességeket, a szem- és kézmozgásokat, valamint a központi idegrendszert is fejleszti, továbbá az agy fejlődésére is kedvezően hat. A kéz finom-motorikai fejlettsége összefüggésben van a gondolkodási funkciók alakulásával és differenciálódásával. Ezen kívül a fantázia, és kreativitás is fenntartható általa a mai készen kapott képek világában. *(Feuer 2000)*

A rajz használata, mint dolgozatomban eddig bemutatam, tehát széles körben elterjedt. Ennek ellenére az oktatásban nincs megbecsült helye. A tesztek készítői a kisgyermekek körében, akik még nem tudnak írni-olvasni, előszeretettel alkalmazzák a képi produktumokat. Azonban ezek a rajztesztek a képzések hatását, a felnőttek mintaadó szerepét figyelmen kívül hagyják, mert azok nehezen mérhetőek, szubjektívak. A pedagógiára azonban hatnak ezek az eljárások, hiszen értékelési rendszerük a fejlesztő program irányát hangsúlyozza az iskolákban, óvodákban. A részletgazdagság, valóságghűség kritériumát erősítik, és a technikai rajzkészség kialakítását hangsúlyozták. Természetesen sokkal egyszerűbb a technikai rajzkészséget lemérni, és osztályozni. Tehát elmondható, hogy amíg a művészetpedagógia és a művészetesztétika értékrendje nem, vagy alig hatott a gyermekek számára készült rajzi tesztekre, addig a tesztek egyfajta „rejtett tantervet” közvetítettek, s élénk vitákat váltottak ki a rajz oktatói körében. *(Kárpáti 1995)*

A rajzi tehetséget az iskolában rajzsorozatok összehasonlításával lehet megítélni. A gyerekek rajzfejlődése nem lineáris, és sokáig régi sémákat ismételi. A részletgazdagság jó megfigyelőkészséget, vagy a téma iránti vonzódást jelezheti. A firkakorszak elhúzódása pedig intelligencia problémát jelezhet. Az élethű ábrázolás inkább technikai, és nem művészi rajzkészségi kritérium. Ennek tanítása az iskola feladata, mert szabályai nem természetesek, nem következnek a gyermekek rajzfejlődéséből. A rajzok értékelésekor univerzális jegyek mellett, figyelni kell a kulturális tulajdonságokra, egyéni stílusjegyekre. *(Kárpáti 1995)*

A tanár feladata nem az, hogy előírjon, hanem, hogy elősegítsen. Értő megfigyelője, készséges támogatója legyen a tanuló művészi fejlődésének. A tanár problémahelyzeteket idézhet

elő, melyek felkeltik a gyerekek érdeklődését, működésbe hozzák alkotó fantáziájukat, így fejlesztve készségeiket. A rajzoktatás célja, hogy elősegítse a személyiség kibontakozását, a tanulót bevonva a témaválasztásba, választási lehetőséget nyújtva, fokozza hatékonyságát.

Az életkori szakaszokhoz kapcsolódó művészetpedagógiai módszerek *Bakusinszkij* szerint:

Első szakasz (6-7 év): a gyerekek főként motorikus-taktilis úton, azaz mozgással és tapintással szereznek ismereteket a világról. *Bakusinszkij* szerint a gyermeket ebben a korban jobban érdekli az alkotás folyamata, mint eredménye. Jobban szeret tárgyakat készíteni, mint ábrázolni. Az irányítás felesleges, sőt káros. Lehetőséget kell adni a gyerekeknek, hogy elkészítse "műveit" – ez a legtöbb, amit a pedagógus tehet.

A második szakaszban (7-10 év), a „vizuális korszakban” a gyermek világelsajátító tevékenységében a látás nagyobb szerepet kap. A gyerek saját benyomásait rögzíti, amikor rajzol. Ezen élmények kifejezésében a tanári irányítás gátolná.

A harmadik szakaszban (10-12 éves kortól 15-16 éves korig) elérkezik az „analitikus-értékelő” korszak, amely a gyermek műalkotói fejlődésében a „naturalisztikus-realista törekvések és alkotói kudarcok” korszaka. Ez az az időszak, amikor a pedagógus irányítóként avatkozhat be, s tanulóit a rajzolás mesterségére taníthatja. (*Kárpáti 1995*)

Paál Ákos szerint a művészetek oktatóinak egyfajta középutat kell követniük a mindent megtanítani, illetve a semmit sem tanítani között. A fejlődési szintek vizsgálatából levonható tanács az, hogy a tanítást úgy kell alakítani, hogy a tanuló vizuális felfogása a maga törvényeit követve fejlődjön. A tanár beavatkozása pedig csupán annyi legyen, amennyi szükséges az adott időben a fejlődésének előmozdítására.

A vizuális fejlődést tulajdonképpen a tudat megismerő funkciói, észlelés, intellektuális gondolkodás, és a memória is segíti. Tulajdonképpen rendteremtés történik a képi alkotás során. A magatartásokat, vágyakat is kiolvashatjuk belőle, melyek diagnosztikai, terápiás célokat határozhatnak meg. A változatos rajzeszközökkel, a rajzterem felszerelésével és a művészetpedagógus sokoldalúságával, ki tudja teljesíteni a gyermek rajzi alkotókészségének fejlődését azzal, hogy mindenkor hagyja a gyermeket, mint teljes személyiséget cselekedni. (*Paál 1995*)

2.7. Kérdések a gyermekrajz kutatással kapcsolatban

A gyermekrajz kutatás alapvető problémája, hogy csupán a kész művet, az alkotás folyamatát vizsgálja. Nem foglalkozik az alkotóval, annak családi és kulturális környezetével. *Hilda Lewis* szerint a „gyermekművészet időtlen és univerzális”. Az egész világon azonos ikonográfia szerint rajzolnak a gyerekek. Mások a kultúraközi kutatások eredményei alapján azt mondják,

hogy a gyermekrajzok fejlődésének nemzeti, illetve egy országon belül, helyi jellegzetességei vannak. *Brent Wilson* a család, és a közvetlen vizuális környezet hatásairól írt. Szerinte valamennyi gyermekre jellemző univerzális stílusjegyek; az országokra, kultúrákra, egyénekre jellemző rajznyelv, ami alapján beazonosíthatók. (*Kárpáti 1995*)

Kárpáti Andrea szerint egy egyéni, longitudinális vizsgálat meghatározhatná a rajznyelvet, és mérhetné egy-egy pedagógiai stratégia hatékonyságát, így pontosítani lehetne a feladatokat, követelményeket. Megismerhető lenne az egyénre jellemző vizuális nyelv, egy-egy településtípus, a szociális környezet, az oktatási intézménytípus keretein belül. Továbbá ez segíthetne például a rajzfejlődést befolyásoló környezeti tényezők kiszűrésében, a pedagógiai gyakorlat megújításában. (*Kárpáti 1995*)

A rajzvizsgálat során leggyakrabban a felületkezelés, vonalvezetés (szálkás vagy lendületes); a térábrázolás, a tér visszaadásának módja (pl.: egymás feletti sávokban elrendezett képelemek, levegőperspektíva, stb.), a médiumhasználat (anyag, technika), ebben mutatott jártasság, technikai tudás; színkezelés (mennyit, milyen színt használ) szempontjait veszik figyelembe. Az észlelt változásokat pontosan leírják, és lényeges, hogy kizárólag a rajzi készségekről, képességcsoportokról nem helyes beszélni. Finoman kell a fejlesztendő alapkészségeket megállapítani, és nem erőszakosan átalakítani. (*Kárpáti 1995*)

Elmondható, hogy a művészeti képzésben részt vevők érzékszervei fejlődnek, mely eszköze a tanulásnak. Fejleszti a gondolkodást, vagyis a logikát, a kombináló készséget, ami forrása az eredeti megoldásoknak. Ezekon kívül alakítja a személyiség önmeghatározó képességét, amely ösztönzi az egyéniség önmegismerő folyamatát, az egyedi jellem kialakulását. Kibontakozhat általa az egyén ízlése, kritikai érzéke és a következetes bírálatának képessége is. (*Kárpáti 1995*)

Paál Ákos megújítási szándékkal fordult az emberi alak, a mozgás, a tér- és a cselekmény kifejezésének a fejlődése felé. Morfológiai adatokból következtet a fejlődés motivációjára. Az emberalak ábrázolásának fejlődésében szerinte a „fejes-lábas” vonalsémák az érzelemszerű észlelést, valamint az összkép jellegű felfogást mutatják. Ezen forma átalakulás a motorikusból a vizuális felé tartva jelzi a fejlődést. A körvonalséma az elemző felfogás kezdetét jelzi, mely, a 7. év után a körvonalséma kezdeti motorikus rajzából vált a vizuálisan kontrollált ábrázolás felé, ami a „kevert” és a teljes profil. A 9-10 éveseknél az emberi alak esetében a teljes profil és az ízületesen mozgó figura cselekményt, hangulatot tud kifejezni. A legfontosabb az irányok érzékeltetése, a valóságra törekvés. (*Paál 1995*)

2.8. A művészetterápia

A gyermekrajz, a gyermeki alkotótevékenység elemzésekor az esztétikai, művészetpszichológiai, fejlődés-lélektani, személyiség- szociálpszichológiai, pedagógiai és pszichiátriai szempontok vezetik a szakembereket. A művészetterápia fellendülése rámutat arra, hogy a szakemberek igyekeznek az alkotási folyamat stresszoldó, az elaborációs folyamatra építő eszközével segíteni az arra rászorulókon. Sokféle művészetterápiás módszer közül *Sándor Éva* „képzőművészeti terápiáját” említem a következőkben. Célcsoportja elsősorban a fogyatékkal élő gyermekek, és részletesen foglalkozik a képzőművészet pedagógiai hatásaival.

A művészetterápia folyamata során az alkotás létrehozása magában hordozza a terápiás elemeket. Az alkotófolyamatban rendeződnek a belső élmények, melyek láthatóvá is válnak. A feldolgozatlan élmények miatt feltorlódo feszültség esztétikai minőséggé alakítható, ami önmagában, értelmezés nélkül is gyógyító hatású lehet. Továbbá az alkotás megjelenése pozitívan hat az önértékelésre, és motiválja az egyént a folytatásra. Gerő Zsuzsa is hangsúlyozta a gyermekrajz elaborációs lehetőségét. Ez az elhárítás egy pozitív formája. A feszültség redukálódik az alkotói folyamat során. A feszültség csökken, a megoldatlan konfliktus élessége hangulati játékká oldódik. A képzőművészeti terápia a gyermek számára biztonságossá tett környezetben, a személyiségépítés fontos eszközévé válhat a pedagógusok kezében. A gyermekekben pedig pozitív önértékelést, az alkotás örömét, ez által öngyógyítást indíthat be. (*Sándor 1995*)

3. Kutatási rész

3.1. A vizsgálat célja

A vizsgálatom célja az első évfolyamos gyermekek rajzi képességi szintjének megismerése, és a különböző iskolai szintereken tanuló, különböző képességű gyermekrajzok összevetése volt. Feuer Mária átlagos értékeihez viszonyítottam, illetve a rendelkezésre álló A/4-es lap, tér kitöltését is megvizsgáltam. Két alkalommal készítettem el a rajzokat. A tanév őszi és tavaszi szakaszában. Azt kívánom vizsgálni, hogy van-e különbség, illetve felfedezhető-e fejlődés a különböző szintereken tanuló gyermekek emberábrázolási képességében. Továbbá benyomásaimat is szeretném megvizsgálni, hogy a különböző időpontokban, és különböző szintereken készített rajzok milyen hatással vannak rám.

3.2 A vizsgálat módszerei

A vizsgálatokat az osztályközösségekben végeztem, a tanító jelenlétében. A falusi iskolai rajzokat konzulensem készítette el, illetve juttatta el számomra. Az EGYMI-ben készült rajzok

esetében egy osztály rajzainak elkészítésében egy tanító pedagógus segített. Az emberrajz felvételéhez Francis Goodenough utasítását használtam: „Rajzolj egy embert, amilyen szépet csak tudsz!” A gyermekek A/4-es lapra dolgoztak, csupán egy grafitceruzát kértem a rajz elkészítéséhez. A rádiózást sem engedtem. A rajzolás folyamatát végig követtem. A vizsgálatban emberrajz-elemzést, illetve térkitöltés elemzését végeztem. A kapott adatokat használom fel a rajzi elemek és a térhasználat megjelenítésének mérésére. Ezzel végzem az összehasonlító vizsgálatot, mely során a különböző időpontokban, és helyeken készített rajzokat hasonlítom össze Feuer Mária átlagosnak megállapított értékeivel. Ezen kívül saját meghatározásaim alapján kategorizálva a rajzokat csoportosítottam, és számszerűsítettem az optimális elhelyezésű rajzokat, illetve a pozitív benyomást keltő rajzokat. Ezekkel a módszerekkel igyekszem hipotézisemet igazolni.

3.3. A vizsgált populáció és iskolai szintér bemutatása

Vizsgálatomat három helyszínen, három különböző iskolai szintéren végeztem, két alkalommal. Egy városi általános iskola, egy falusi általános iskola és egy EGYMI iskola első osztályos tanulóinak körében.

3.3.1. A városi általános iskola és tanulói

A városi általános iskola tanulói, a zenei tagozatos iskola emelt szintű ének osztályába járnak, és előzetes válogatáson mentek keresztül. A régi múlttal rendelkező iskola pedagógusai nagy figyelmet szentelnek a művészeteknek. Tanulóik szép eredményeket érnek el a tanulmányi, zenei, és egyéb művészeti versenyeken. Az integráció megvalósulásában nagy szerepet játszik a Kaposvári Bárczi Gusztáv EGYMI Utazó Gyógypedagógiai Szolgálat, akik ellátják a DISZ-es, egyéb sajátos nevelési igényű, és/vagy logopédiai megsegítést igénylő gyermekeket. A általam vizsgált korosztály, osztály tanulói között vannak, akik kisebbségi etnikum tagjai, de nem tartoznak a hátrányos helyzetű csoportba. Az osztályban három tanulót küldtek el a tanítónők szakértői vizsgálatra. Az egyik kisgyermek ADHD gyanús, súlyos figyelemzavarral küzd. Egy kislány súlyos logopédiai problémákkal rendelkezik, heti két alkalommal jár fejlesztésre. Logopédiai jellemzése szerint hallási differenciálás, hangcsere, beszédészlelési, beszédértési problémái mellett hangszíne gyakorta nazális és erőtlen, fejlesztése szükséges. További egy kisgyermek idén ismételte az első osztályt, mert nagyon sokat hiányzott, és a hallásával is

probléma van. Utóbbi gyermekről az osztályfőnök azt nyilatkozta, hogy biztosan lesz disz problémája vizsgálatok szerint. A többi gyermek esetében a tanítónők nem tapasztaltak különösebb problémákat.

3.3.2. A falusi iskola és tanulói

A falusi általános iskola, a megye egyik leszakadásban lévő településén található. A régen gazdag falu, melyről a régi, gazdagon díszített házak is tanúskodnak, ad helyet ennek az intézménynek. Az iskola a II. világháború után költözött mai helyére, az egykori Véssey-kúriába. Az épületben található: 8 tanterem, könyvtár, technikaterem, számítástechnikai terem, szociális helység. Az intézményben 8 tanulócsoporthoz, 2 tanulószobai csoporthoz, 1 napközi csoporthoz és menza működik. Az iskola működésének fennmaradásáért sokat küzdenek a falu vezetői, valamint a pedagógusok. Különböző támogatásokat kapnak a környező vállalkozásoktól is. Az ide járó gyermekek helyzete, szocio-ökonómiai státusza igen rossz. Az első osztályos korosztály, akiknek a rajzait vizsgáltam, mindegyike hátrányos helyzetű vagy halmozottan hátrányos helyzetű kisgyermek. Mindegyikük részesül gyermekvédelmi kedvezményben. A gyermekek közül kilencen beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézséggel küzdenek, egy pedig sajátos nevelési igényű. Logopédiai fejlesztést kap négy kisgyermek, fejlesztő foglalkozásokra jár további tíz kisgyermek.

3.3.3. Az EGYMI és tanulói

A szegregált intézményi színtereműl választott EGYMI-ben dolgozom napközis nevelőként, az általam választott korosztállyal. Jó betekintésem van tehát a gyermekek problémáiba, az intézményi munkába. A tipikusan logopédiai problémákkal küzdő tanulók általában további komorbiditással is rendelkeznek. Az első osztályos tanulók esetében jelentkező - némelyeknél egyszerre több - problémák a következők:

- Az expresszív beszéd zavara (BNO F 80.1.)
- Szelektív mutizmus (BNO F 94.0)
- Nyílt oppozíciós zavar (BNO F 91.3.)
- Figyelem zavarai és az aktivitás és a figyelem zavarai (BNO F 90.0.)
- Az iskolai készségek fejlődési zavarai (BNO F 81.9)
- A beszéd és a nyelvfelépés zavara (BNO F 80.9)
- A beszédmegértés (receptív beszéd) zavara (BNO F 80.2)
- Kevert specifikus fejlődési zavarok (BNO F 83.)

- Az artikuláció jellegzetes zavara (BNO F80.0)

A gyermekek általános vezető tünete a beszéd fogyatékoság, valamint e mellé gyakran társul az iskolai készségek fejlődési zavarai. Némely gyermek beszéde nehezen érthető. Folyamatos logopédiai fejlesztésben részesülnek, mozgást és koordinációt fejlesztő terápiákat (Alapozó terápia, TSMT, HRG) kapnak. Amennyiben szükséges felzárkóztató foglalkozásokon vesznek részt. A tanórák, és a napközis foglalkozások esetében a diszlexia, diszgráfia, diszkalkulia prevenció, az egyéni bánásmód, differenciált képesség, és készség fejlesztése erőteljesen jelen van. Több gyermek esetében jelentkezik az egyéb pszichés fejlődési zavar, és a figyelemzavar. A gyermekek között vannak, akik Ritalint is szednek. Sok gyermek vesz részt pszichológiai foglalkozásokon is. A gyermekeknek szükséges fejlesztési területei, melyek a művészeti, rajzi foglalkozásokkal, az alkotó tevékenységgel fejleszthetők a következők: finom-motorika és grafo-motorikai készségek, vizuo-motoros koordináció, vonalvezetési gyakorlatok, vizuális észlelések fejlesztése.

A tanulók családi háttere általában jó, de vannak olyanok is, akik perifériális helyzetben vannak. A szülők, családok általában érdeklődőek gyermekükkel kapcsolatban, azonban vannak köztük olyanok, akikkel nehézkes a kommunikáció, mert nem feltétlenül látják, vagy nem akarják látni azokat a problémákat, amiket a pedagógusok jeleznek feléjük.

3.4. Hipotézisek

1. A különböző szintereken tanuló gyermekek tavaszi és őszi emberábrázolása nem különbözik.
2. A gyermekek többsége az őszi és a tavaszi vizsgálat alkalmával az emberrajzot életkorának megfelelő szinten, a Feuer Mária által meghatározottak alapján készíti el.
3. A térkitöltés a gyermekek rajzainak többségénél optimális.
4. A rajzok többségén pozitív megnyilvánulások figyelhetők meg.

3.5. Elemzési szempontok

1. A rajzok keletkezésének körülményei: a gyermekek mennyire mélyedtek el az alkotási folyamatban. Milyenek voltak a vizsgálati körülmények. Ennek mi a tanulsága.
2. Intuitív elemzés: A rajzok intuitív, tudattalan megfigyelése, és a megfigyelőben keltett érzetek rövid megfogalmazása, mely öt kisebb lépésből tevődik össze: összefoglaló tulajdonságok, figyelmi fókusz, empátiás elemzés, vizualitás és egy mondatos leírás. (Vass 2011)

3. A rajzok minőségi elemzéséhez, Feuer Mária hét évesekre jellemző teljesítmény szempontjait vettem sorra:

- A testrészek feltüntetése (átlag 10-11)
- A profilrajz-arcprofil, törzs szemben áll (60% próbálkozik, 7% helyes)
- Az érzelmek ábrázolásának megkísérlése (vidám és szomorú)
- A ruha ábrázolása, annak részletei, motívumai: hosszanti csíkozás, keresztcsíkozás, négyzet, háromszög, pötty, kör, gyűrűalak, tojásdad alak, spirál vagy csigaforma, masni, hullámvonal, cikcakk vonal, ív, fodor, nap-motívum, egy pontból kiágazó szálkák, virágok.
- Az alak meztelen-e (nem mindig retardáció következményei), gondosak, anatómiai ismeretekről árulkodnak?
- A fülek ábrázolásának helyes aránya és állása.
- A száj vonalának kidolgozása.
- Az ujjak helyes száma.
- A sarok ábrázolása.
- A nemi identifikációnak megfelelő királylány, és hős figura megjelenése.
- A haj ábrázolása, csatlakozása a fejhez.
- A törzs ábrázolásának jellemzői (hajlított, gömbölyded, háromszög, téglalap, négyzet stb.)

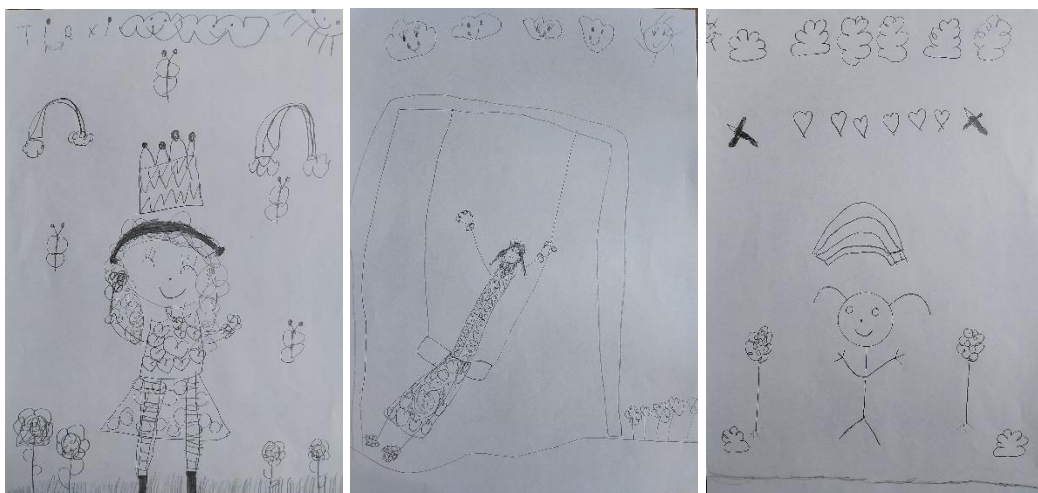
(Feuer 2000)

4. A rendelkezésre álló tér kitöltése általában milyennek mondható, hová helyezik a gyermekek a figuráikat.

3.6. Minőségi elemzés

3.6.1. A városi általános iskola

a.) Az őszi vizsgálat

A városi iskolában az őszi vizsgálati körülmények jónak mondhatók. A vizsgálatra a délutáni, ebéd utáni időszakban került sor. A gyermekek a tanóra előtt voltak. Elmondható, hogy általános állapotuk nyugodt volt. A tanítónők által kialakított együtt-érző, elfogadó légkör nagyon jól tapasztalható volt. A gyermekeket arra kértem, használva a Goodenough-féle utasítást, hogy rajzoljanak egy olyan szép embert, amilyent csak tudnak. A gyermekek készségesen együttműködtek, és szívesen alkottak. Sokan közülük túl is mozdultak az általam kért emberrajzi korláton. Ezt nem kívántam megakadályozni utasítással, mert nem szerettem volna a jó hangulatot, alkotási kedvet „elrontani”. A gyermekek körülbelül 15-20 percig alkottak. Sokak arcán látszott az elmélyült koncentráció. Voltak olyanok is, akik nem tudtak teljesen bevonódni, és hamarabb is végeztek.

A képek első megtekintésekor született intuitív benyomásaim azok voltak, hogy a gyermekrajzok többsége színvonalas, az életkornak megfelelően kivitelezett és jó hangulatú, vidám, és kiegyensúlyozott. Összességében jó volt rájuk tekinteni.

A Feuer Mária-féle minőségelemzési szempontokat végig tekintve elmondható, hogy a *testrészeket* többnyire jól elkülönítve és megfelelő számban (10-11) ábrázolták. A *profil* ábrázolá-

sának törekvése elenyésző számban (egy gyermeknél) jelentkezett kezdetleges, átmeneti állapotban, a szemek, érzetre kicsit eltolódtak. Az *érzelmek ábrázolása* kezdetleges állapotban szinte a rajzok mindegyikén megjelent, mosoly formájában. Voltak, akik még *meztelenül* ábrázolták alakjukat, illetve nem díszítették az alapformákból (négyzet, háromszög) álló törzset. A törzs ábrázolására a tipikus sémák voltak jellemzők: hajlított, gömbölyded, háromszög, téglalap, négyzet, téglalap. Néhány esetben a törzs még nem volt tömegileg, formailag érzékeltetve, csupán egy vonással, pálcikaember ábrázolásban. Ez utalhat arra is, hogy a gyermek még nincs finom-motorikailag kellő fejlettségi fokon, illetve arra, hogy nem vonódott be a feladatba, minél előbb le akarta tudni azt. Egy kisfiú rajzánál megfigyelhető, hogy a törzset két részben ábrázolta. A felső háromszög alakú törzsből, két vonalon lógva rajzolta a lábfejet. Az alsó téglalap alakú törzsből kisebb téglalap alakú lábkezdeményt ábrázolt. Az anatómiai ismeret megörökítési szándéka még nem mutatkozott ezeken a rajzokon. A *ruházat* sok gyermeknél megjelent. Ez utalhat arra, hogy már kialakult bennük a szociális érzékenység, az elvárt norma, a szégyen-érzet. Néhány esetben a ruha transzparenciája is megjelenik. A szoknya alatt megrajzolta a gyermek a lábakat. A jellemző motívumok: a hosszanti csíkozás, keresztcsíkozás, kör, csigaforma, virág, masni, hullámvonal, nap, szív, lófej, felhő, csillag, háromszög, rombusz, és a hold. *Fület* a 21-ből 8 gyermek készített, és jellemzően jó helyre, kisebb-nagyobb méreteken. A *száj vonalának* kidolgozottsága kettő esetben mondható el. A többiek csupán egy íves vonallal jelezték a mosolygós szájat. Szembetűnő volt, hogy mindenki ilyen szájat készített. Ez véleményem szerint lehet a gyermekek általános jó hangulata miatt, illetve a berögzült séma miatt is. Az *ujjak helyes száma* hét gyermeknél megvolt. Közülük néhányan már két dimenzióban ábrázolták azokat, és voltak, akik még egy dimenzióban, csupán egy vonással jelezték azokat. A *sarok ábrázolása* 12 gyermek esetében volt megfigyelhető. Ezek többnyire egyenes vonalakkal voltak megoldva, de lágyabb, íves lábfej és sarok ábrázolás is megfigyelhető volt. A *nemi identifikációnak* megfelelő királylány és hős ábrázolása általánosságban nem volt gyakori. A hős ábrázolás helyett érmet és nyakkendőt viselő fiú alakok jelentkeztek a fiúk esetében, de volt, aki nemtelen, vagy inkább lányos figurát készített. A lányok inkább lányokat vagy nemtelen figurákat alkottak. Két rajz esetében látványosan jelen volt a királylányokra jellemző fejdísz és szoknya. A *haj* ábrázolása, csatlakozása a fejhez minden gyermeknél megjelent. Egy kislány ábrázolta csupán két vonással, csápszerűen a haját. A többiek ábrázolásában megjelent a sátor-szerű ábrázolás, a konty, a tüskés haj, a fej tetejét borító lengővonalakból álló hajtípus, a háromszögekből, fogazatszerűen összeállított haj, illetve az íves vonalkázással kialakított „torzonborz” típus is. Kiugróan érdekes volt a rajzok között az, amely *mozgás*, hintázás közben ábrázolta a figurát. Érezni lehet rajta a jellegzetes mozdulatot, a hintán való ülést, és „repülést”.

A többség (14 rajz) esetben, a rendelkezésre álló *tér kitöltése* optimális. A figurák elhelyezése általában középre esik és kitölti legalább a lap felét, illetve háromnegyedét. Néhányan (7 rajz) a figurájukat nem középre helyezték, valamint nagyon fent vagy lent helyezték el. Ezt nem optimális elhelyezésű rajznak tekintettem. A méretbeli kicsiség, illetve a lap széleire való helyezés utalhat önértékelési, illetve szorongási problémákra. Ugyanakkor a túlzóan nagy, hársány rajz utalhat domináns, extrovertált egyénre.

b.) *A tavaszi vizsgálat*

A tavasszal, áprilisban készített vizsgálat körülményei is hasonlóan jók voltak, mint az őszi- nek. A gyermekek az egyik tanóra elején, körülbelül 10 percen készítették el a rajzokat. Az idő most egy kicsit jobban szorította a gyermekeket. Annyiban más rajzok születtek az őszi- kehez képest, hogy a háttér kitöltése elmaradt, az utasítás megértése egyértelműbb volt a gyerme- kek számára. Ugyanazt a Goodenough- féle utasítást használtam, mint korábban.

A rajzokról elmondható, hogy többségében pozitív benyomást keltettek bennem. Alapvetően vidám hangulatú rajzok születtek. Azért volt egy-két rajz, ami nem hatott pozitívan rám kidol- gozatlansága, vagy éppen bizonytalan vonalvezetése, haloványsága miatt.

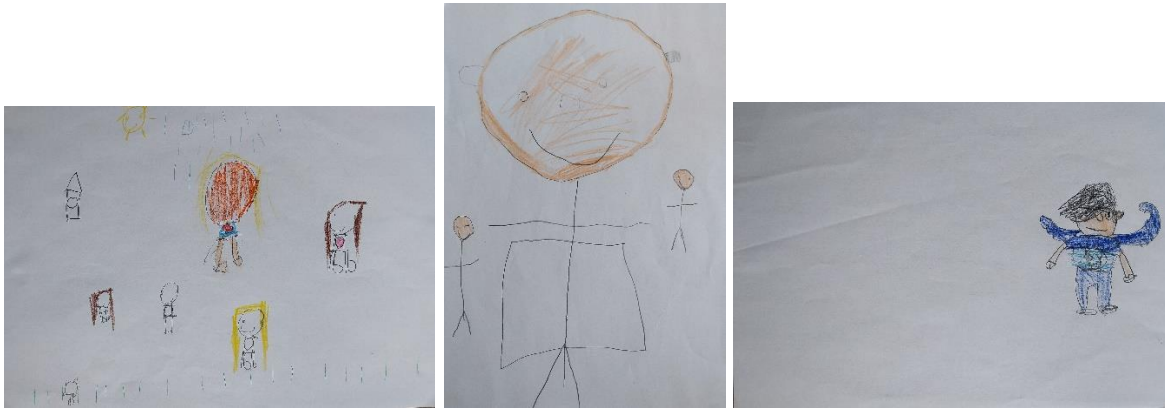
A Feuer Mária-féle minőségelemzési szempontok alapján a *testrészeket* többnyire jól elkü- lönítve és megfelelő számban (10-11) ábrázolták. A *profil* ábrázolásának törekvése már jobban tetten érhető volt (négy gyermeknél). Az *érzelmek ábrázolása* kezdetleges állapotban jelen volt, a rajzok szinte mindegyikén. A kezdetleges mosolyt több kislány kiegészítette az arc pirosposz- gásságának kör alakú jelzésével. Voltak, akik még *meztelenül* ábrázolták alakjukat, de már sok- kal többen díszítették a törzset. A *törzs* ábrázolására a tipikus sémák voltak jellemzők: hajlított,

gömbölyded, háromszög, téglalap, négyzet. Egy esetben a törzs még nem volt tömegileg, formailag érzékeltetve, csupán egy vonással, pálcikaember ábrázolásban. A végtagok többnyire jól kapcsolódtak a törzshöz. Az anatómiai ismeret ábrázolási szándéka még mindig nem mutatkozott a rajzokon. A *ruházat* két gyermektől eltekintve, minden gyermeknél megjelent, felismerhető, díszített volt. A *transzparens* szoknya ábrázolása most is megjelent. A jellemző motívumok: a hosszanti csíkozás, keresztcsíkozás, kör, masni, hullámvonal, szív, lófej, maci, felhő, csillag, háromszög. A motívumkészlet ennél a vizsgálatnál kevesebb volt, mint az előzőnél. Magyarázható ez az idő rövidségével. *Fület* a 19-ből 5 gyermek készített, és jellemzően jó helyre, jó méretben rajzolta. A *száj vonalának* kidolgozottsága nyolc esetben mondható el. A fogak és a nyelv ábrázolása, valamint a száj sarkának jelzése többször előfordult. Az *ujjak helyes száma* hat gyermeknél megvolt, ez körülbelül ugyanaz az arány, mint az őszi vizsgálatkor. Egy kisgyermek a körmöket is érzékeltette. Előrelépés volt, hogy már mindegyikük két dimenzióban ábrázolta azokat. A *sarok ábrázolása* 12 gyermek esetében volt megfigyelhető. Ez ugyanannyi, mint ősszel. Fejlődésnek tekintetem, hogy sokan a cipő formáját, és a cipőfűzőt is megrajzolták. A *nemi identifikációnak* megfelelő királylány és hős ábrázolása egy gyermeknél sem jelentkezett. Véleményem szerint ez magyarázható azzal, hogy a mai gyermekek hősei, a Feuer Mária korában meghatározottaktól eltérnek. A sok mesefigura, a nemtelen hősök sajnos szerintem összezavarhatják a gyermekeket. Azonban elmondható, hogy a fiúk fiús külsejű alakokat, a lányok lányosakat készítettek. A *haj* ábrázolása, csatlakozása a fejhez minden gyermeknél megjelent. Az őszi vizsgálat során megjelent csápszerű ábrázolást rajzoló kislány figurája haját már vastagabban, de még mindig csápszerűen ábrázolta. A többiek ábrázolásában megjelent a sátorszerű ábrázolás, a tüskés haj, a fej tetejét borító lengővonalakból álló hajtípus, a vonalkázás. Érdekeseek voltak azok a rajzok, melyek *mozgást keltő*, szinte kontraposzt állásban ábrázolták az alakokat.

A többség (14 rajz) esetben, a rendelkezésre álló *tér kitöltése* optimális. A figurák elhelyezése általában középre esett és kitölti legalább a lap felét, illetve háromnegyedét. Néhányan (5 rajz) a figurájukat nem középre helyezték, valamint nagyon fent vagy lent helyezték el azokat. Ezt nem optimális elhelyezésű rajznak tekintetem. Négy rajz esetében a figurák elég kicsinek mondhatók, és a lap alján helyezkednek el. Ez jelezhet a pedagógusnak, hogy az adott gyermekkel lehet valamilyen probléma. Azonban mindenképpen többszöri rajz, illetve egyfajta trendszerű megfigyelés szükséges ennek megállapítására.

3.6.2. Falusi általános iskola

a.) Az őszi vizsgálat

Az ősszel készített vizsgálatot konzulensem készítette el a falusi gyermekekkel, mert foglalkozásokat tart számukra. A vizsgálat időtartama 19 perc volt. Az itteni gyermekekről elmondható, hogy nagyon szerény, hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetűek. A rajzolás számukra luxusnak, otthon nem is nagyon művelik, pedig a finommozgásaik, a tanulási készségeik is sokat fejlődhetnek általuk. Az iskola ezért igyekszik számukra biztosítani a megfelelő feltételeket és eszközöket ahhoz, hogy legalább ezen a szintéren tudjanak rajzolni, alkotással foglalkozni.

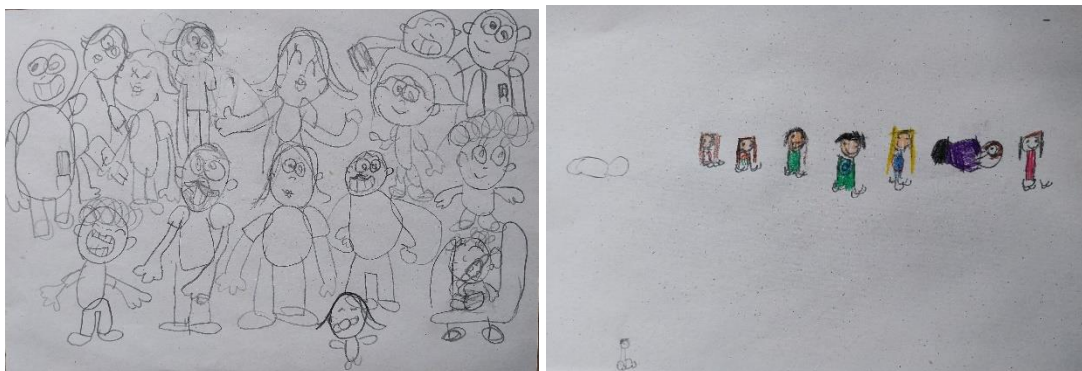
A falusi iskolában készített rajzok bennem egy alapvetően zavart érzést keltettek. Voltak néhányan, akik egészen jól, életkoruknak megfelelő vagy azon túlmutató képet (2 gyermek) készítettek. Sokan használtak színeket, bár az utasítás nem mondta, de ők valahogyan a színeket nem tudták kihagyni az alkotásból. Két-három rajz egészen harmonikus, azonban a többség kaotikus érzést keltett bennem.

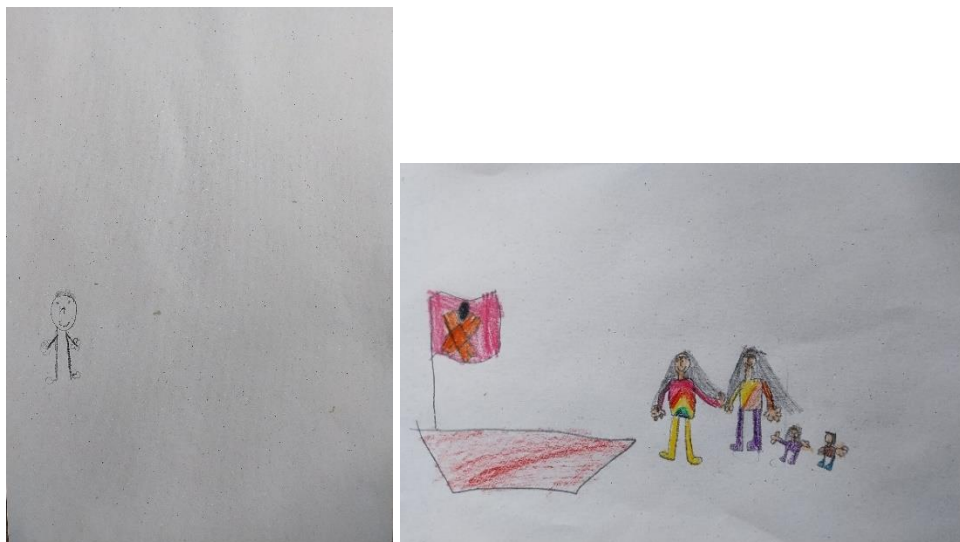
A Feuer Mária-féle minőségelemzési szempontok alapján a *testrészeket* a gyerekek kevesebb, mint fele (8 rajz) ábrázolta jól elkülönítve, és megfelelő számban (10-11). A *profil* ábrázolásának törekvése egyáltalán nem volt jellemző. Az *érzelmelek ábrázolása* kezdetleges állapotban szinte a rajzok mindegyikén megjelent, mosoly formájában. Egy kisgyermek eltérően a többiektől a száj vonalát egyenesnek ábrázolta. Madárcsőr szerű orrok, sőt madárszerű láb ábrázolása is megtalálható volt a rajzok némelyikén. Voltak, akik még *meztelenül* ábrázolták figurájukat. A *törzs* ábrázolására a tipikus sémák voltak jellemzők: hajlított, gömbölyded, téglalap, négyzet. Ketten teljesen elhagyták a kar ábrázolását. Egy esetben pálcikaember ábrázolás, egy esetben fejlábember ábrázolás figyelhető meg, mely a korábbi életkorok sajátossága. Ez mindenképpen valamilyen lemaradást jelezhet. A végtagok többnyire jól kapcsolódtak a törzshöz. Az anatómiai ismeret ábrázolási szándéka még nem mutatkozott a rajzokon. A *ruházat* a gyermekek többségénél csak színezéssel, és egy-két dísszel volt jelezve. A jellemző motívumok

ezért igen szegényesek: kör, vár, szív, szivárvány, virág. Magyarázható ez a kevés vizuális ingerrel, tapasztalattal, mely körülményeikből fakadhat. *Fület* a 17-ből 7 gyermek készített, és jellemzően jó helyre, többnyire jó méretben. A *száj vonalának* kidolgozottsága három esetben mondható el. Fogak és a nyelv ábrázolása is előfordult. Az *ujjak helyes száma* két gyermeknél volt meg, néhányan már kétdimenziósan is ábrázolták. A *sarok megjelenítése* 7 gyermek esetében volt megfigyelhető. Érzékletes cipőt egy gyermek sem rajzolt. A *nemi identifikációnak* megfelelő királylány egy gyermeknél sem, hős ábrázolása egy gyermeknél jelentkezett, egy rajzfilmfigura szerű ábrázolásban. Ez megint-csak az ingerszegény környezetnek tulajdonítanám. A *haj* ábrázolása nem minden gyermeknél jelentkezett. Akik rajzoltak haját, ők általában jól csatlakoztatták azt a fejhez. Egy gyermek kalapot is készített, egy másik pedig frizurát rajzolt. A többiek ábrázolásában megjelent a sátorszerű ábrázolás, a tüskés haj, a fej tetejét borító lengővonalakból álló hajtípus.

Érdekes volt, hogy a gyerekek fele fektetett lapra rajzolt. A városi iskolások mindegyike álló helyzetben tartotta a lapot, pedig nem kaptak utasítást erre. Csupán négy esetben volt a rendelkezésre álló *tér kitöltése* optimális. Ezeknél a figurák elhelyezése általában középre esik, és kitölti legalább a lap felét, illetve háromnegyedét. A többség a figuráját nem középre helyezte. Felülre vagy lentre, valamint jobbra vagy balra csúsztak azok. Ezt nem optimális elhelyezésű rajznak tekintettem. Négy rajz esetében a figurák elég kicsinek mondhatók, valamint többen megsokszorozták figuráikat, de így sem tudták hozni az optimális térkitöltést.

b.) A tavaszi vizsgálat

Erre a vizsgálatra a tanév áprilisában került sor. A rajzvizsgálatot ismét konzulensem végeztette el a gyermekekkel. Ez alkalommal kevésbé voltak felkészítve a rajzolásra, gyorsan kellett dolgozniuk, ezért az utasítást szabadabban kezelték. Nem csupán tipikus emberrajzok születtek, hanem családrajzok, őket érdeklő események is. Például egy kisfiú egész rakétaarzenál közé egy kis fejnyi embert rajzolt. Többen már a nyarat várták, hajót, vizet, napot rajzoltak figurájuk mellé. Egy kisgyermek le is írta: „nyár”. Egy kisfiú pedig egész embersereget rajzolt betöltve a lap egészét, de fantasztikusan részletes mimikai és mozdulati gazdagsággal, szinte kariaktúraszerűen.

A tavaszi rajzok összességében sokkal jobb benyomást keltettek bennem, mint az őszié. Annak ellenére, hogy nem teljesen az utasításnak megfelelően rajzoltak, azok hatása mindenképpen sokkal pozitívabb. Igaz, kevesebb rajz készült ez alkalommal. A színek használata még most is sokaknak nagyon fontos volt.

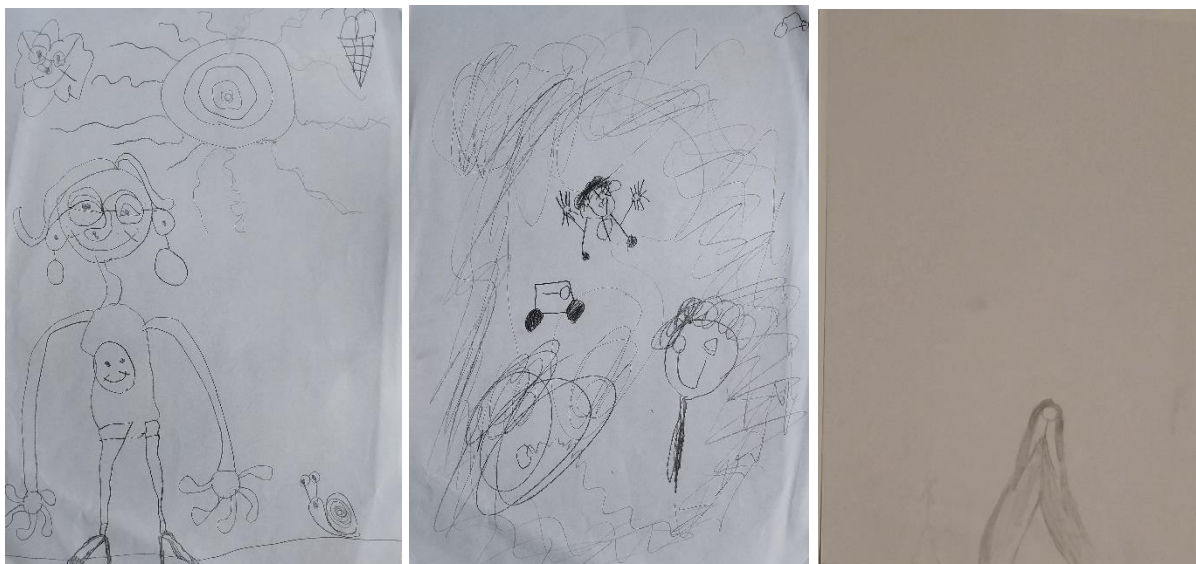
A Feuer Mária-féle minőségelemzési szempontok alapján a *testrészeket* a gyerekek kevesebb, mint fele (7 rajz) ábrázolta jól elkülönítve, és megfelelő számban (10-11). A *profil* ábrázolásának törekvése egy gyermek esetében volt jellemző. Az *érzelmek ábrázolása* kezdetleges állapotban szinte a rajzok mindegyikén megjelent, egy kisgyermek nem készített száját, egy pedig kimondottan részletgazdagon ábrázolta figuráin az érzelmeket, és el is mesélte, hogy miről szól a képe. Madárcsőr szerű orr már csak egy rajzon volt látható, és három rajzon egyáltalán nem szerepelt orr. Voltak, akik még *meztelenül* ábrázolták figurájukat. A *törzs* ábrázolására a tipikus sémák voltak jellemzők: hajlított, gömbölyded, háromszög, téglalap, négyzet. A kar ábrázolása mindenkinél megvolt, kivéve annál a gyermeknél, aki csupán egy fejet rajzolt, mert figurája éppen egy rakétában utazott. Pálcikaember ábrázolás már nem, fejlábember ábrázolás azonban két esetben megfigyelhető volt. A végtagok többnyire jól kapcsolódtak a törzshöz,

sokaknál már kétdimenziósan. Az anatómiai ismeret ábrázolási szándéka még nem mutatkozott a rajzokon. A *ruházat* a gyermekek többségénél nem volt díszített. Színekkel, illetve a ruha formájával érzékeltették azt. A jellemző motívumok ezért igen szegényesek: hullámvonal, kör, vár, szív, szivárvány, virág. Magyarázható ez a kevés vizuális ingerrel, tapasztalattal, mely körülményeikből fakadhat. *Fület* a 14-ből 6 gyermek készített, és jellemzően jó helyre, többnyire jó méretben. A *száj vonalának* kidolgozottsága kettő esetben mondható el. Fogak és a nyelv ábrázolása is előfordult. Az *ujjak helyes száma* három gyermeknél megvolt. Néhányan már kétdimenziósan is ábrázolták azokat. A *sarok ábrázolása* 5 gyermek esetében volt megfigyelhető. Egy tanuló lábak helyett polipcsápszerű vonalakat rajzolt a törzsből kiindulva. Ez véleményem szerint problémát jelezhet, amit utánkövetéssel többszöri vizsgálattal lehetne feltérképezni. Érzékletes cipőt egy gyermek rajzolt. A *nemi identifikációnak* megfelelő királylány/menyasszony egy gyermeknél, hős ábrázolása egy gyermeknél jelentkezett, űrhajós formájában. Ezt a kevés számot ismét az ingerszegény környezetnek tulajdonítanám. A *haj* ábrázolásában azonban előrelépésnek tekinteném, hogy egy gyermektől eltekintve, mindenki készített valamilyen fejhez kapcsolt, hajnak érezhető vonalegyüttest. Egy gyermek koronát is készített, egy másik pedig frizurákat rajzolt. A többiek ábrázolásában megjelent a sátorszerű ábrázolás, a tuskés haj, a fej tetejét borító lengővonalakból álló hajtípus.

Érdekes volt látni, hogy a gyerekek többsége, kettőt kivéve, fektetett lapra rajzolt. A tér kitöltése a figurák elhelyezését tekintve öt esetben mondható optimálisnak. Ezeknél a figurák elhelyezése általában középre esik, és kitölti legalább a lap felét, illetve háromnegyedét. Ezeknél a rajzoknál figyelembe kell venni a háttérül szolgáló egyéb elemeket, illetve a figurák sokszorozását is. A többség (9 fő) a figuráját nem középre helyezte, nagyon fent vagy lent, valamint jobbra vagy balra csúsztatta. Ezeket nem optimális elhelyezésű rajznak tekintettem. Hét rajz esetében a figurák elég kicsinek mondhatók. A háttér elemeivel és több kisebb figurával sem tudtak harmonikus képet létrehozni.

3.6.3. Az EGYMI iskola

a.) Az őszi vizsgálat

Ősszel három logopédiai osztályban vettem fel a vizsgálatot, mindegyiket a délutáni időszakban. Egy osztály esetében a napközis nevelő segítségét vettem ehhez igénybe. A Goodenough-féle utasítást használtam mindegyik esetben. A vizsgálati körülmények nem minden esetben voltak megfelelőek, mert a gyermekeknek nagyon sok elfoglaltságuk van a délutáni időszakban, és nehéz volt találni egy olyan időintervallumot, melyben nyugodtan rá tudtak volna hangolódni a feladatra. A gyermekek feladatvégzési motivációját véleményem szerint tovább rontotta, hogy sokadik alkalommal kellett nekik valamilyen utasításra produkálniuk. Sokszor vesznek részt vizsgálatokon, sokszor vizsgálják őket. A rajzoltatás mindegyik esetben körülbelül 5 percig tartott. Nem volt értelme több időt szentelni rá, mert a gyermekek ezt az időkeretet sem tudták egészen kihasználni, mert hamarabb befejezték munkájukat.

A rajzokról elmondható, hogy többségük nem keltett bennem pozitív benyomást. Alapvetően vidámak lettek a figurák, de kivitelezésük, és több esetben kusza vonalvezetésük miatt ez nem tudott érvényesülni. Azért volt néhány rajz, ami kiemelkedett a többi közül.

A Feuer Mária-féle minőségelemzési szempontok alapján a *testrészeket* kevesen tudták jól elkülönítve és megfelelő számban (10-11) ábrázolni. A *profil* ábrázolásának törekvése nem volt jellemző. Az *érzelmek ábrázolása* kezdetleges állapotban szinte a rajzok mindegyikén megjelent, mosoly formájában, azonban voltak arctalan fejek is. Akadtak, akik még *meztelenül* ábrázolták alakjukat. A *törzs* elkészítésére a tipikus sémák voltak jellemzők: hajlított, gömbölyded, háromszög, téglalap, négyzet, téglalap. Egy esetben a törzs még nem volt tömegileg, formailag érzékeltetve, csupán egy vonással, pálcikaember ábrázolásban. A végtagok többnyire jól kapcsolódtak a törzshöz, bár volt egy fejlábember ábrázolás is. Az anatómiai ismeret ábrázolási

szándéka még nem mutatkozott ezeken a rajzokon. A *ruházat* tíz gyermektől eltekintve megjelent, felismerhető volt a rajzokon. Kevés díszítés megjelent néhány gyermek alkotásán. A többség színnel, vagy satírozással jelezte azt. A túlradó motívumkészlet, ami a városi iskolásokat jellemezte, de még a falusi iskolásoknál is fel-fel tűnt, itt nagyon minimálisan jelentkezett. *Fület* a 13 gyermek készítette, jellemzően jó helyre, kisebb-nagyobb méretben. A *száj vonalának* kidolgozottsága egy esetben mondható el. A fogak, és a nyelv ábrázolása nem jelentkezett, valamint a száj sarkának jelzése egy gyermeknél fordult elő. Az *ujjak helyes száma* négy gyermeknél volt meg. A *sarok ábrázolása* 7 gyermek esetében volt megfigyelhető. Cipőt egy gyermek készített. Érdekes volt számomra, hogy fiú létere magassarkú cipős nőt ábrázolt a tanuló. A *nemi identifikációnak* megfelelő királylány egy gyermeknél nagyon kezdetlegesen jelentkezett. Érdekes volt látni, hogy a hős ábrázolása egy kislánynál volt megfigyelhető, aki egy uniformist viselő katonát készített. Egy kisfiú pedig felismerhető fegyverövet készített piciny figurájának. A gyermekeket közelebbről ismerve elmondható, hogy sokan néznek életkoruknak nem javasolt, sokszor erőszakos filmeket. Ezen kívül sok gyermek idegrendszeri problémákkal, érzékelési nehézségekkel, vizuális észlelési zavarral is rendelkezik, ami tovább nehezítheti az ábrázoló tevékenységüket. A többségében fiúgyermekek esetében a *haj* ábrázolása, csatlakozása a fejhez nem minden esetben jelent meg. Az ábrázolására a sátorszerű, a tüskés haj, a fej tetejét borító lengővonalakból álló hajtípus, a vonalkázás volt jellemző. Egy gyermek kész frizurát rajzolt.

Alig (3 rajz) volt olyan tanuló, akinek a rendelkezésre álló *téri kitöltése* optimálisnak mondható. Ezeken a figurák elhelyezése általában középre esik, és kitölti legalább a lap felét, illetve háromnegyedét. A többség (18 rajz) a figuráját nem középre helyezte, vagy nagyon kicsi méretű alakot készített, valamint nagyon fent vagy lent helyezték el azokat. Ezt nem optimális elhelyezésű rajznak tekintettem. A legtöbb esetben a figurák kicsik, és a lap alján helyezkednek el. Ez jelezhet a pedagógusnak, hogy az adott gyermekkel lehet valamilyen probléma. Azonban mindenképpen többszöri rajz, illetve egyfajta trendszerű megfigyelés szükséges ennek megállapítására.

b.) A tavaszi vizsgálat

A tavaszi vizsgálat, sok mindenben hasonlított az őszihez. Ismét a délutáni időszakban készültek a rajzok. Egy osztály esetében megint segítséget kaptam a napközis nevelőtől. A Goodenough-féle utasítást használtam ismét mindegyik esetben. A vizsgálati körülmények most sem voltak megfelelőek. A sok elfoglaltság mellett, észrevehetően fogyott a gyermekek türelme is. A vizsgálat ezért ismételen nagyon rövid volt, csupán 5 perc. Nem tudtak tovább erre a feladatra koncentrálni. A rajzok készítésekor a gyermekek nem voltak kellően ráhangolódva a feladatra, nem mélyültek el benne, minél hamarabb túl akartak lenni rajta. Ezek esetében a legkönnyebb megoldás, a pálcikaember ábrázolása volt. Sok gyermek alkalmazta ezt a gyors megoldást. Elmondható, hogy néhány gyermek valóban csak ennyire képes. A testkép, testtudat kialakítása, fejlesztése továbbra is igen fontos feladat, mely nagyban hozzájárulhat tanulási képességeik javulásához.

A rajzokról elmondható, hogy többségük ismét nem keltett bennem pozitív benyomást. Voltak visszafejlődést és stagnálást mutató rajzok. Azért volt néhány alkotás, ami jobb volt a többinél.

A Feuer Mária-féle minőségelemzési szempontok alapján a *testrészeket* kevesen tudták jól elkülönítve és megfelelő számban (10-11) ábrázolni. A *profil* készítésének köztes ábrázolási törekvése néhány gyermeknél már megjelent. Az *érzelmek ábrázolása* kezdetleges állapotban volt a többségnél. Egy kisgyermek jelezte rajzán a szív helyét, néhányan pedig vicsorító alakokat készítettek. Arctalan fejek, már nem voltak. A többség még *meztelenül* ábrázolta alakját. A *törzs* elkészítésére a tipikus sémák voltak jellemzők: hajlított, gömbölyded, háromszög, téglalap, négyzet, téglalap. Öt esetben csupán pálcikaembert ábrázoltak. Fejlábember ábrázolás is megjelent, ugyanannál a kisfiúnál, akinél tavasszal is. A testkép ismeretének zavara sokaknál jelentkezett. *Ruházatot* öt gyermek készített. Díszítés két gyermektől eltekintve a többségnél

nem volt. Díszítő motívum esetükben: hullámvonal, függőleges vonalak, vízszintes vonalak. Egy gyermek színezéssel díszítette öltözékét. *Fület* hat gyermek készített, jellemzően jó helyre, kisebb-nagyobb méretben. A *száj vonalának* kidolgozottsága öt rajzon figyelhető meg, megmutatva a fogakat, illetve az ajkakat. Ezek megjelenése mindenképpen fejlődésnek tekinthető. *Az ujjak helyes száma* már kilenc gyermeknél volt látható, mely szintén fejlődés a korábbi vizsgálathoz képest. A *sarok ábrázolása* hat gyermek esetében volt megfigyelhető. Cipőt két gyermek készített. A *nemi identifikációnak* megfelelő királylány nem jelent meg, csupán egy lányruhás kislány ábrázolás. Azt meg kell jegyezni, hogy a vizsgált gyermekek nagy többsége fiú. A *haj* ábrázolása, csatlakozása a fejhez nem minden gyermeknél jelent meg. Ábrázolására jellemző a sátorszerűség, a tüskés haj, a fej tetejét borító lengővonalakból álló hajtípus, és a vonalkázás.

Az őszi alkalomkor készített rajzok téri megkomponálásához képest, most többen (6 rajz) töltötték ki a teret optimálisnak mondhatóan. Ezekben a figurák elhelyezése általában középre esik és kitölti legalább a lap felét, illetve háromnegyedét. A többség (14 rajz) a figuráját nem középre helyezte, nagyon kicsi méretű figurát készített, illetve nagyon fent vagy lent helyezte el azokat. Ezeket nem tudtam optimális elhelyezésű rajznak tekinteni. A figurák mérete a korábbi rajzhoz viszonyítva kissé javult. Néhány esetben volt megfigyelhető a figurák apró mérete, és lap alján történő elhelyezése.

Mindenképpen fontosnak tartom a rajzi tevékenység alkalmazását a gyerekek fejlődésének elősegítése érdekében. Jövőbeni vizsgálati módszerként ennél a csoportnál célszerűbbnek tartanám inkább a szabadrajzot választani.

3.7. Mennyiségi elemzés

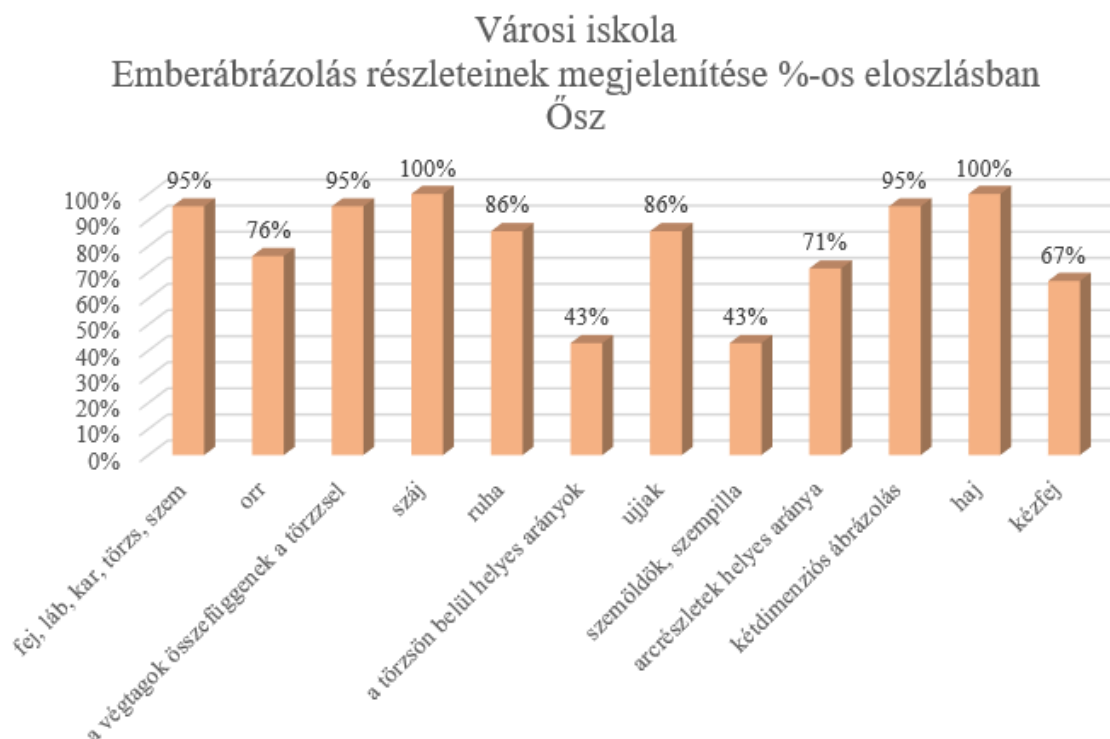
3.7.1. A vizsgálatról

A vizsgálatom során összesen 112 rajzot tekintettem meg. Az első alkalommal, ősszel összesen 59 gyermek rajzolt, a második alkalommal, tavasszal 53 gyermek. A városi általános iskolában az őszi rajzolás során 21, a tavaszi alkalommal 19 rajz készült. A rajzot készítő gyermekek száma tehát a két alkalommal eltérő volt. A falusi iskolában az őszi vizsgálatkor 17, a tavaszi során 15 rajz született. Az EGYMI tanulói ősszel 21, tavasszal 20 rajzot készítettek, melyek mindegyikét felhasználtam a vizsgálat folyamán. A rajzok készítésében és begyűjtésében két pedagógus is segített. A vizsgálat időpontjai: 2022. október és 2023. április.

3.7.2. Első hipotézisem elemzése

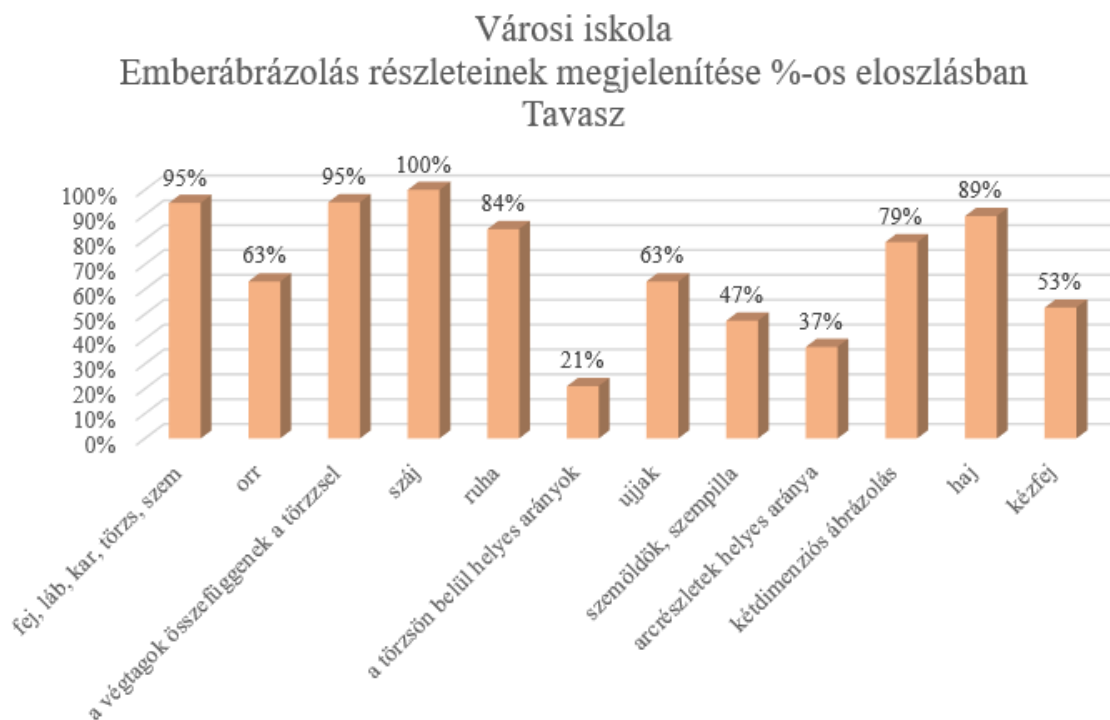
„A különböző szintereken tanuló gyermekek tavaszi és őszi emberábrázolása nem különbözik.”

Ezen hipotézisem igazolására a Feuer Mária által meghatározott szempontok szerint vizsgáltam meg a gyermekek emberábrázolásait. Ezután a kapott százalékos eredményeket néztem meg, és hasonlítottam össze egymással.

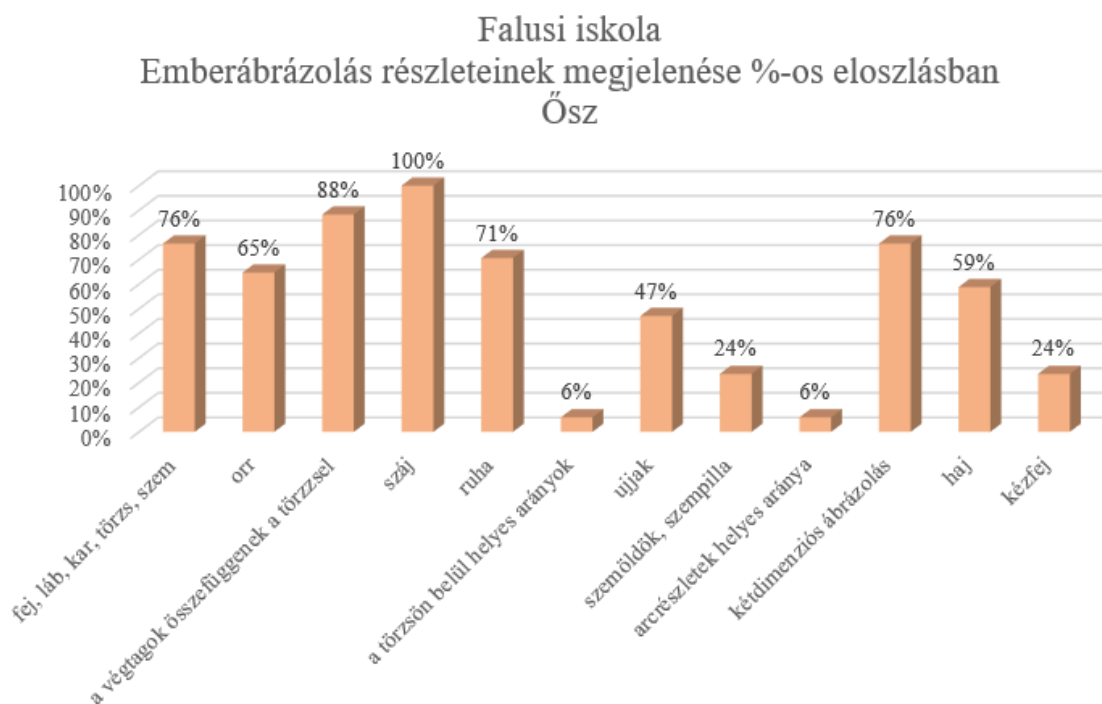
Az őszi rajzok készítésének eredményei a következők voltak. A gyermekek a városi iskolában készített rajzokon 95%-ban megrajzolták a fejet, lábat, kart, törzset, szemet. Az orr elég sok gyermeknél hiányzott. A végtagok a törzssel összefüggésben jelentkeztek sokaknál. A száj mindenkinél megjelent, mosolygó arcot alakítva. A ruha 84%-os megjelenése jelzi számunkra, hogy kialakult sokakban az igény a test eltakarására. A törzson belül a helyes arányok érzékeltetése még csupán 43%-nál valósult meg. A tipikus geometriai alakzatok (háromszög, négyzet, téglalap) mellett megjelentek az íves, gömbölyded ábrázolások is. Az ujjak ábrázolását a gyermekek 86%-a valósította meg, sokan már kétdimenziósan, párhuzamos vonalakkal határoltan. A szemöldök és/vagy a szempilla 43% rajzán tűnt fel. Az arcrészleteket sokan (71%) elég arányosan ábrázolták. Kétdimenziós ábrázolás pedig már majdnem mindenkinél megjelent. A hajat sokan fontosnak tartották, és a száj mellett ez az elem volt jelen mindenkinél. A kézfej áb-

rázólása a gyerekek több, mint felénél (63%, elsősorban a fiúknál) ábrázolásra került. Összeségében elmondható, hogy jó arányban jelentkezett a fej, láb, kar, törzs, szem, valamint a száj, a ruha, és a haj ábrázolása. A végtagokat sokan helyesen kapcsolták a törzshöz, valamint a kétdimenziós ábrázolás is a jellemző rajzi elemek között szerepelt. A gyermekek összességében viszonylag kiegyensúlyozott, jó színvonalon rajzolnak embert, ezen rajzok alapján.

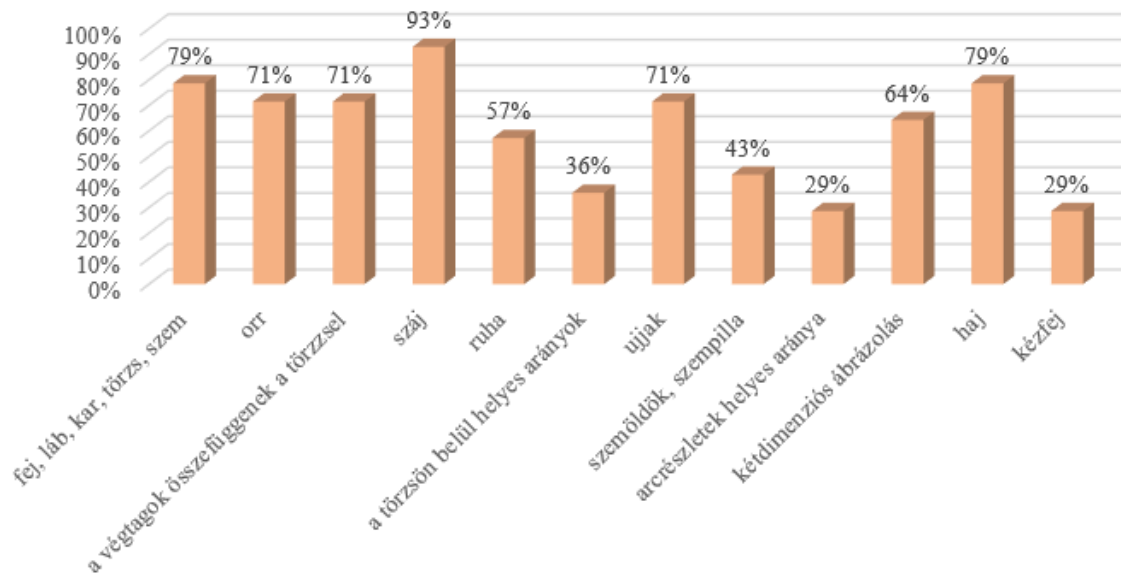
A tavaszi rajzok alapján elmondható, hogy a gyermekek fej, láb, kar, törzs, szem ábrázolása ugyanolyan jó színvonalú maradt. Az orrot az előző alkalommal 76%, a tavaszi alkalommal 63% rajzán lehetett felfedezni. Ez 13%-os romlás. A végtagok és törzs összefüggéseinek ábrázolása nem változott. Száját mindenki készítette ez alkalommal is, és a ruha ábrázolás szintén fontos maradt. A törzsön belüli helyes arányábrázolás még mindig alacsony színvonalú volt, és romlott. Ennek magyarázatát én a vizsgálati körülmények kevésbé jó voltában látom. A szemöldök és /vagy szempilla ábrázolás minimálisan javult. Az ujjak ábrázolásának előfordulása 86%-ról 63%-ra csökkent. Az arcrészletek arányos ábrázolásának esetében kiemelkedően csökkenő érték volt megfigyelhető. A kétdimenziós ábrázolás is rosszabb eredményt mutatott, mint a korábbi alkalommal. Hajat sem készítette most már mindenki. A kézfej ábrázolások is keve-

sebb esetben jelentkeztek ezeken a rajzokon. A gyermekek munkáinak színvonala a kapott értékek alapján romlott. Ezt azonban nem a készségek romlásával magyaráznám, hanem inkább a rosszabb vizsgálati körülménnyel, és a gyermekek motivációjának csökkent szintjével.

A falusi iskola őszi teljesítménye a következő lett. A fej, kar, láb, törzs, szem ábrázolás a gyermekek 75%-nál megvolt. Az orr a gyermekek kicsit több, mint felének rajzain tűnt fel. A végtag és törzs kapcsolása egészen jó, 88%-os gyakorisággal fordult elő. Száját mindenki ábrázolt, ez azonos eredmény a városi iskolásokkal. A ruha ábrázolás megjelent ugyan 71%-nál, de más formában, mint a városi iskolások esetében. Ezek a gyermekek nagyon keveset díszítettek rajzaikat, ami utalhat belső motívumkincsük gyengeségére, amely a családi, szociális háttér kedvezőtlen voltából is fakadhat. A törzsön belüli arányok csak kevés gyermeknél voltak felfedezhetőek. Az ujjak a gyermekek kevesebb, mint felének figuráin tűnnek csak fel. A szemöldök, szempilla részleteinek megjelenítése a gyermekek egynegyedénél volt megfigyelhető. Az arc részletek aránya nagyon keveseknél volt látható, a kétdimenziós ábrázolás viszont, már a gyermekek háromnegyedének rajzain megjelent. Haját a gyermekek több mint fele, a kézfejet viszont kevesebb, mint egynegyedük ábrázolta. Az eredmények mindenképpen alacsonyabb számokat hoztak, mint a városi iskolások esetében.

Falusi iskola
Emberábrázolás részleteinek megjelenítése %-os eloszlásban
Tavaszi

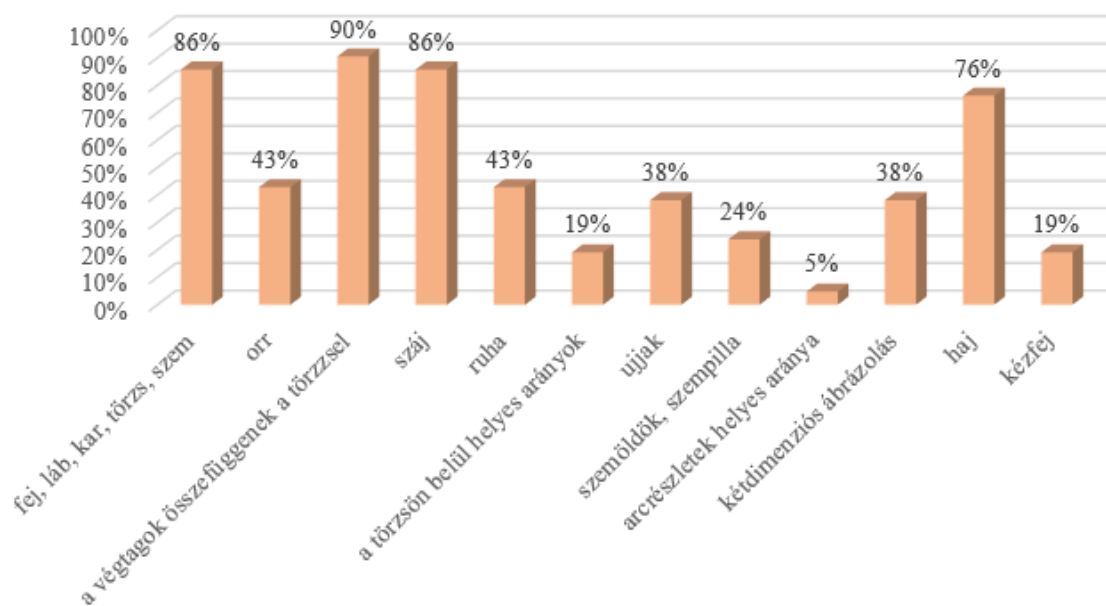

A tavaszi rajzok alapján kapott eredmények szerint a gyermekek fej, láb, kar, törzs, szem megjelenítése egy nagyon kicsit javult. Az orrot már sokkal többen ábrázolták, mint korábban. A végtagok és a törzs kapcsolata kicsit romlott. A száj már nem mindenkinél jelent meg. A ruha érzékeltetése most kevesebb gyermeknek sikerült. A törzsön belüli arányok, viszont javultak 30%-al. Az ujjak megjelenítése ez alkalommal a gyermekek majdnem háromnegyedének rajzán megvolt. A szempilla és/vagy szemöldök ábrázolása majd kétszer annyi gyermeknél volt látható, mint korábban. Az arcrészletek helyes aránya már kicsivel több gyermeknél volt tetten érhető. A kétdimenziós ábrázolás kicsit csökkent. Ez az eredmény véleményem szerint ismét következménye volt a vizsgálati körülményeknek, mint a városi iskola esetében is. A haj ábrázolása sokkal több gyermeknél jelen volt, és a kézfej rajzolásának szándéka is több gyermek rajzán látszódott. Összességében kicsit romló értékeket kaptam, melyek eléggé szórt képesség-struktúrát mutatnak az emberi ábrázolás tekintetében.

EGYMI

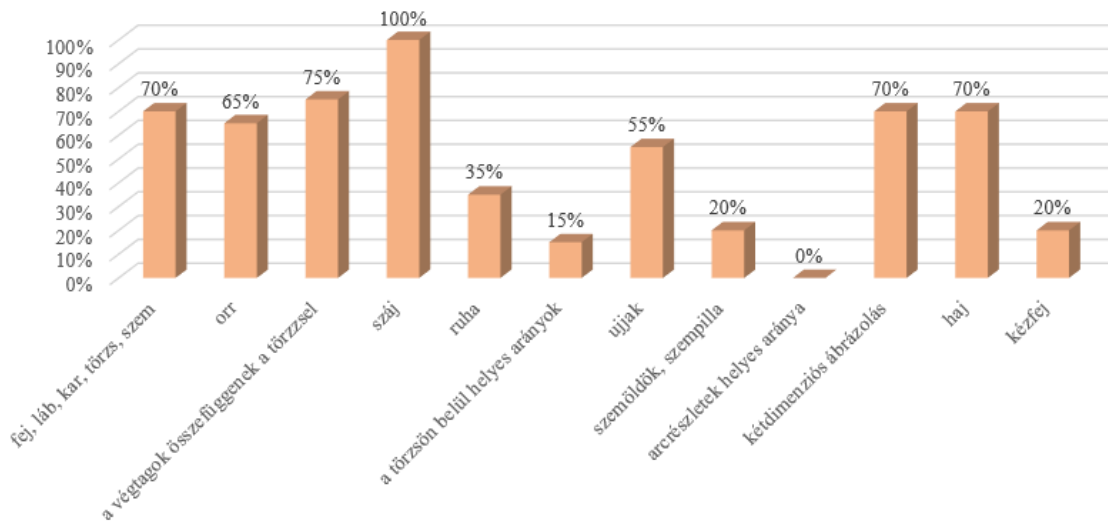
Emberábrázolás részleteink megjelenítése %-os eloszlásban

Ősz

Az EGYMI elsőseinek eredményei mutatták a legszórtaabb képet. A motiváltság véleményem szerint az ő esetükben volt a legrosszabb, amit a számok is tükröznek. Az őszi alkalom során készített rajzokon a fej, láb, kar, törzs, szem ábrázolás egészen jó, 86%-os eredményt hozott. Az orr, már csak a gyerekek kevesebb, mint felének rajzain szerepelt. A végtagok és törzs kapcsolata a gyermekek majd mindegyikénél jelentkezett. A száj a rajzok 86%-án volt megtalálható. A ruha érzékeltetése a tanulók kevesebb, mint felének ábrázolásán szerepelt. A törzsön belüli helyes arányok megjelenítésével a legtöbben küszködtek, csupán 19%-nak sikerült valamilyen szinten. Az ujjakat 38%-uk jelenítette meg, a szemöldök és/vagy szempillát pedig 24%-uk. Az arcrészletek helyes aránya érte el a legkevesebb értéket, csupán 5%-ot. A kétdimenziós ábrázolás eredménye sem ért el magas értéket. A kézfej ábrázolás is csupán 19%-ot. A haj ábrázolása azonban jobb eredményt hozott. A gyermekek összteljesítménye igencsak gyengének mondható, mely összefüggésben áll állapotukkal, gyenge motivációjukkal is.

EGYMI
Emberábrázolás részleteinek megjelenítése %-os eloszlásban
Tavasz

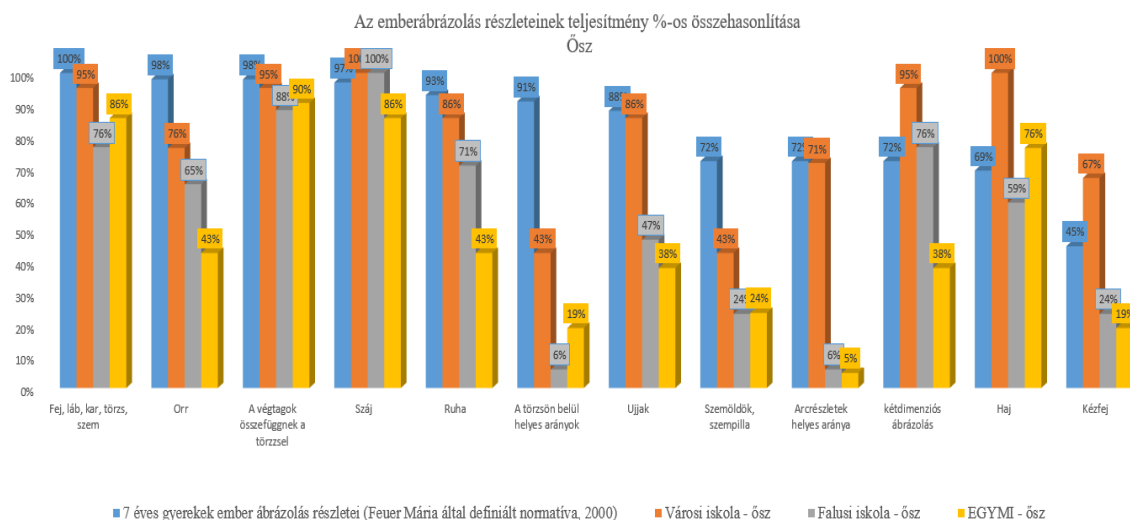

A tavaszi rajzok vizsgálati eredményei is hoztak érdekes fejleményeket. A fej, láb, kar, törzs, szem ábrázolás kis csökkenést mutatott. Az orrot viszont több gyermek rajzolta meg valamilyen formában. A végtagok és törzs kapcsolódás szintén kevesebb rajzon volt érzékletes. A szájat ez alkalommal mindenki elkészítette. A ruha megjelenítése kevesebb rajzon volt tetten érhető ez alkalommal. A törzsön belüli helyes arányok 15% -os eredményt hoztak, az arc részleteket pedig egy gyermek sem tudta jó arányérzékkel elkészíteni. Az ujjak rajzolása viszont most több gyermeknek sikerült. A szemöldök és/vagy szempilla, valamint a kézféj 20% ábrázolásán szerepelt. A kétdimenziós ábrázolás és a haj valamilyen formájú megjelenítése 70%-nál mutatkozott meg. Az előbbi ábrázolás ez alkalommal sokkal jobban sikerült, 32%-al többnek, mint korábban. Összességében elmondható, hogy a valamilyen sajátos nevelési igénnyel rendelkező gyermekek esetében az emberrajz színvonala igen gyenge.

3.7.2. Második hipotézis elemzése

„A gyermekek többsége az őszi és a tavaszi vizsgálat alkalmával az emberrajzot életkorának megfelelő szinten, a Feuer Mária által meghatározottak alapján készíti el.”

Ennek a hipotézisnek a vizsgálata során Feuer Máriának, a 7 évesekre jellemző emberrajz teljesítményének százalékos normáját vettem alapul. Ebben az esetben azt vizsgáltam, hogy a különböző szintereken tanuló gyermekek rajzai ehhez képest eltérnek-e, illetve, ha igen, akkor miben.

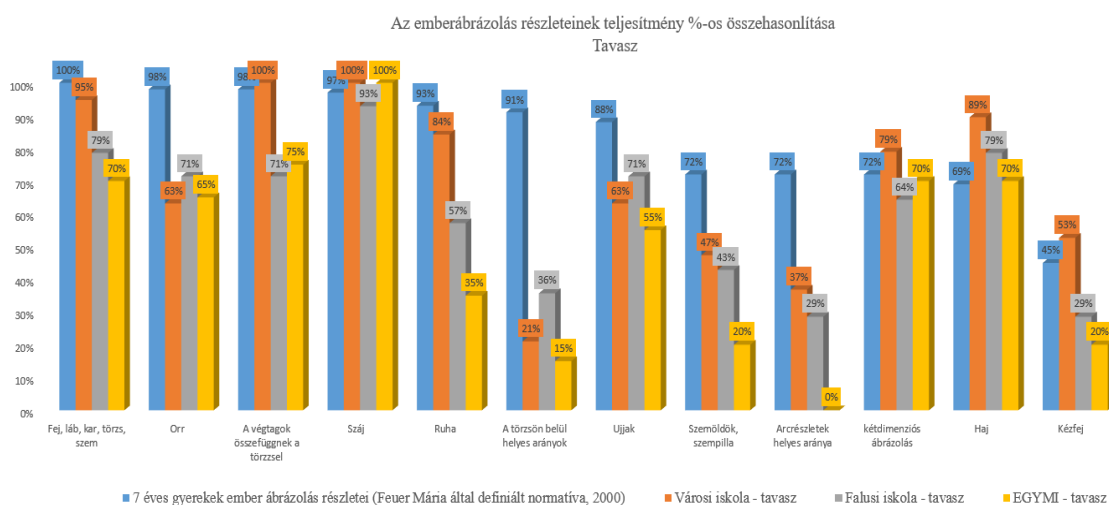
Az általam vizsgált szintereken tanuló első osztályos gyermekek őszi eredményei a következőképpen alakulnak a Feuer Mária (2000) által megállapítottakhoz képest. Az első meghatározott kategória, a fej, láb, kar, törzs, szem ábrázolásának megléte volt. A Feuer Mária szerinti meghatározás alapján a hét éves gyermekeknek 100%-ban kellene ezeket az elemeket produkálniuk a rajzokon. Ezt az értéket elérni egyik szintér tanulóinak sem sikerült. A városi iskolások közelítették meg leginkább ezt az értéket 95%-kal. A legalacsonyabb értéket, 76%-ot a falusi iskolások produkálták. Az orr megjelenésének ebben a korban már majdnem mindenkinél jelentkeznie kellene. Ennek ábrázolására azonban meglepően alacsony értéket kaptam mindegyik szintér esetében. A városi iskolások esetében a gyermekek 76%-a rajzolt orrot. Ennél a többiek kevesebbet produkáltak, és az EGYMI tanulóinak körében csupán 43%-nak lehetett tetten érni ezt a rajzán.

A végtagok és a törzs összefüggése kategória eredményei elég jól megközelítették a „normát”. A falusi iskolások teljesítettek csupán 90% alatt. Érdekes volt a következő szempont, mely a száj ábrázolása volt. A 97%-os értéket meghaladóan, a városi és a falusi iskolások is 100%-ot értek el, és a szegregált iskolások sem sokkal maradtak el 86%-ukkal. A ruha ábrázolásának viszonyítási értéke 93% volt, melyhez képest a városi iskolások 7 %-kal maradtak el. A másik két iskola diákjai 71%-ot, illetve 43 %-ot hoztak. Az utóbbi értéket a sajátos nevelési igényű gyermekek érték el. A szociális kompetencia fejlesztése esetükben kiemelkedően fontos. Lényeges továbbá pszichés állapotuk, és egyéb készségeik nagyfokú fejlesztést is. Így nem volt annyira meglepő, hogy ők teljesítettek leggyengébben. A falusi iskola szociálisan hátrányos helyzetű tanulóinak is kevesebbszer, illetve nagyon kevés díszítéssel vagy dísztelenül ábrázolták az öltözéket figurájukon.

A törzsön belüli helyes arányok megrajzolása meglepő módon a falusi iskolások körében okozta a legtöbb problémát, de mindegyik szintér tanulói jócskán elmaradtak a Feuer Mária által megállapított értéktől. Az ujj ábrázolásában a legjobbak a városi iskolások voltak. Tőlük jócskán leszakadva, 47%-al következtek a falusi iskolások, majd a sajátos nevelési igényű gyermekek. A szemöldök és/vagy szempilla megjelenése volt az egyik legkevesebb értéket elért szempont. A gyermekek jócskán elmaradtak a megállapított 72%-tól. A falusi iskolások és az EGYMI tanulói 24%-ot teljesítettek, a városi iskolások pedig 45%-ot.

Az arcrészletek helyes aránya a falusi és EGYMI iskolában a leggyengébb értékeket hozta, csupán 5%-al és 6%-al. A kétdimenziós ábrázolás szempontjának értéke a következő elem, mely meglepő eredményt hozott, ugyanis a városi iskolások 23%-al magasabb értéket értek el a meghatározottól, és a falusi iskolások is meghaladták azt 1%-al. A haj ábrázolási kategória is hasonlóan meglepő eredményt hozott, ugyanis a városi iskolások 100%-ka, de az EGYMI-be járó gyermekek 76%-ka is ábrázolt haját, mely a referencia értéknél magasabb volt. A falusi iskolások sem maradtak el tőle sokkal. A kézfej ábrázolásánál meglepő volt, hogy a városi iskolások 22%-kal magasabb arányban készítettek kézfejet figuráiknak a meghatározottól, viszont a másik két iskola diákjai jócskán elmaradtak tőle.

Összességében elmondható, hogy az őszi vizsgálat során készített rajzok színvonala jócskán eltért a Feuer Mária-féle értékektől. Egy sem volt azonos azzal, illetve négy érték esetében többet, nyolc esetében pedig alacsonyabb értéket produkáltak a gyermekek. Ezzel a rajzi színvonaluk rosszabbnak mondható, és kiegyensúlyozatlanabb volt, mint a Feuer Mária szerint megállapított átlag képesség.

A tavaszi alkalommal készített rajzok által kapott eredmények ismét szórt struktúrát eredményeztek. A fej, láb, kar, törzs, szem kategória alakulása a városi iskolások esetében ugyanaz

volt, a másik két iskola pedig javított eredményén. Az orr ábrázolásának esetében a falusi iskola diákjai javítottak, a másik két iskola tanulói pedig rontottak az eredményen, és egyik sem érte el a Feuer általi kívánalmat. A végtagok összefüggése a törzssel esetében viszont a városi iskolások javítottak, és a kívánt értéket is meghaladva 100%-ot értek el. A másik két iskola viszont sokat rontott.

A száj ábrázolásának esetében a városi és az EGYMI iskola diákjai, ami meglepő volt számomra, 100%-ot elérve meghaladták a megadott „norma” értéket, viszont a falusi iskolások egy picit rontottak a korábbi eredményükön, de így is jól teljesítettek. A ruha ábrázolásának esetében a városi iskolások 3%-ot, a falusiak 14%-ot, a szegregáltak 8%-ot rontottak, és mindegyik elmaradt a 93%-os Feuer értékétől. A törzsön belüli helyes arányok jócskán elmaradtak a 91%-os megadott adattól, és érdekes módon a falusi iskolások eredményei lettek a legjobbak. Az ujjak megjelenítésében is egyértelműbbek voltak a falusi iskolások. A városiak sokat rontottak, elnagyoltabban ábrázoltak.

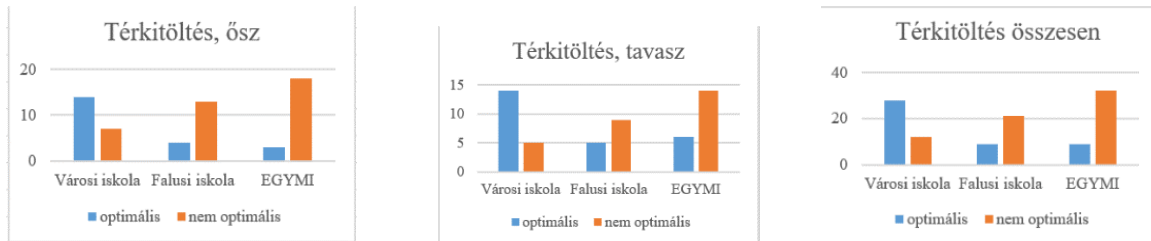
A szemöldök és/vagy szempilla ábrázolása a figurákon ismételten elmaradt a Feuer által megadottól, de a városi és falusi diákok is javítottak ezen a téren. Az EGYMI-s gyermekek kicsit rontottak ebben a kategóriában. Az arcreszletek helyes aránya megint egy olyan kategória, amely elmaradt a remélttől. A városi iskolások is rontottak, viszont a sajátos nevelési igényű gyermekek rajzainak egyikén sem volt meg ez a részlet. A kétdimenziós ábrázolás esetében az értékek azt mutatták, hogy a városi iskolások 7%-al jobban teljesítettek, mint a megadott érték. A másik két iskola sem maradt el sokkal többel. A haj és a kézfej kategóriának esetében az elsőt minden gyermek jobban teljesítette, mint a megadott érték, a másodiknál viszont csak a városi iskolások lépték túl azt.

Összességében ennél a vizsgálati szakasznál elmondható, hogy hat esetben meghaladták a Feuer-féle értékeket a vizsgált szinterek valamelyikén tanuló gyermekek. A legtöbb esetben a városi iskolások, legkevesebbszer, egy alkalommal a sajátos nevelési igényű iskolások. Az értékek ismét hullámzóak lettek, és az őszi vizsgálatához képest kis mértékben romlottak. Ez, mint már említettem, összefüggésben állhat a vizsgálati körülményekkel, illetve a motivációval, a gyermekek fáradtságával is.

A második hipotézisem tehát, hogy „a gyermekek többsége az őszi és a tavaszi vizsgálat alkalmával az emberrajzot életkorának megfelelő szinten, a Feuer Mária által meghatározottak alapján készíti el”, nem igazolódott. A gyermekek rosszabb szinten illetve néhány értéknél jobb szinten készítették el emberábrázolásaikat.

3.7.3. Harmadik hipotézisem elemzése

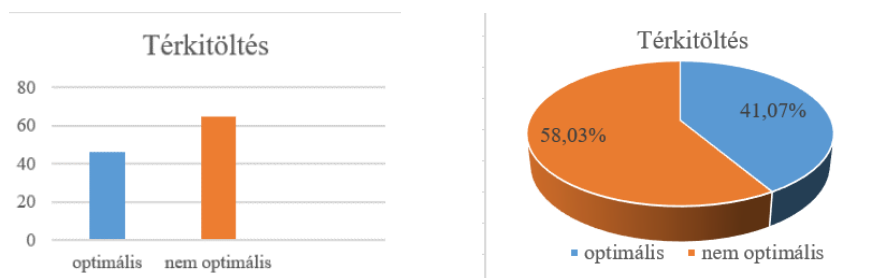
„A térkitöltés a gyermekek rajzainak többségénél optimális.”

Ennél a pontnál megvizsgáltam, hogy általában a gyermekek – az általam birtokolt rajzokon – hogyan helyezték el a figuráikat. Optimálisnak tekintetem azokat a rajzokat, melyek középre vannak helyezve, és legalább a lap felét vagy háromnegyedét kitöltik. Azokat a rajzokat pedig, amelyeken a figura nem középre helyeződött, valamint nagyon fent vagy lent helyezkedett el, nem optimálisnak tekintetem.

Ennek alapján az *őszi vizsgálatkor* a városi iskolában 14-nél optimális, 7-nél nem optimális volt a figura elhelyezése. A falusi iskolások összesen 4 esetben optimálisan töltötték ki a teret, 13 esetben pedig nem. Az EGYMI-ben készült rajzok 3 esetben optimális 18 esetben pedig nem optimális térkitöltést mutattak. A legjobban tehát a városi iskolások szerepeltek, legrosszabbul pedig az EGYMI tanulói.

A *tavaszi vizsgálati* eredmények a városi iskolában 14 esetben optimális, 5 esetben nem optimális eredményt hoztak. A falusi iskolások 5-en optimálisan helyezték el a figurát a rendelkezésre álló felületen, 9-en pedig nem. Az EGYMI gyermekei 6-an optimálisan, 14-en nem optimálisan dolgoztak a térkitöltés szempontjából. A tavaszi alkalommal készült alkotások esetében tehát ugyanaz az eredmény született, mint az őszi esetében. Legjobban a városi iskolások, legkevésbé az EGYMI-s diákok teljesítettek a térkitöltés szempontjából.

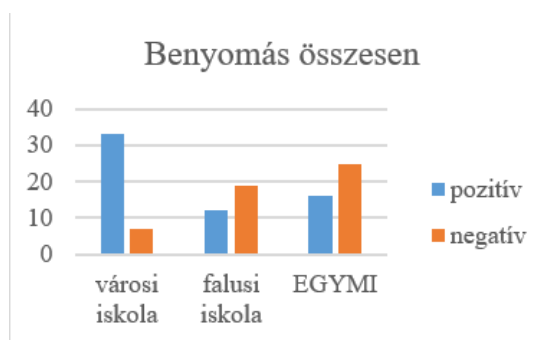
Összesítve az adatokat, tehát 46 rajz volt optimálisan, 66 pedig nem optimálisan elkészítve a térkitöltés optimális állapotának megfelelően. Ez százalékos formában megállapítva tehát: a rajzok 41,04%-ka optimális, 58,03%-ka pedig nem optimális a térkitöltés szempontjából. Előfeltételezésem tehát megdőlt, mert a gyermekek többségénél a térkitöltés nem optimális ezen vizsgálat szerint.

3.7.4. Negyedik hipotézisem elemzése

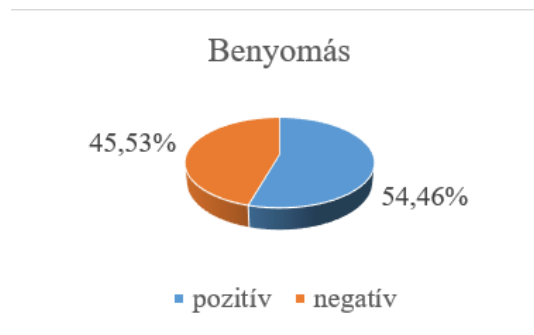
„A rajzok többségén pozitív megnyilvánulások figyelhetők meg.”

A negyedik hipotézisem vizsgálatakor, azt az érzetet vettem figyelembe, melyet a rajzok első benyomásként gyakoroltak rám. A tavaszi és az őszi rajzokat, illetve a különböző helyszíneken készült rajzokat csoportosítottam, és így vizsgáltam. A benyomásokat két kategóriába soroltam: pozitív és negatív.

A vizsgálat során az őszele és tavasszal készült városi iskolából származó rajzok esetében 33 pozitív, 7 negatív benyomást keltett bennem. Az őszi és tavaszi, falusi iskolai rajzokból 12 pozitív és 19 negatív hatást keltett bennem. Az EGYMI-ben készült rajzok esetében pedig, az őszele és tavasszal készített rajzok megtekintése során 16 pozitív és 25 negatív hatást gyakorolt rám.

Ez azt jelenti, hogy összességében a 112 rajzból 61 gyakorolt rám pozitív hatást. Tehát a rajzok 54,46%-ban pozitív, 45,53%-ban negatív hatást gyakoroltak rám. Hipotézisemet igazoltam, tehát a rajzok többségén pozitív megnyilvánulások figyelhetők meg, melyek bennem pozitív benyomásokat keltettek.

4. Összegzés

Hipotéziseimet pozitív megközelítésből állítottam fel. Dolgozatom végén elmondhatom, hogy ezek közül csupán egy bizonyult helyesnek. Kutatásomat mégis sikeresnek mondhatom annak tekintetében, hogy betekintést kaphattam a valós állapotokba, mely a vizsgált korosztály emberábrázolását jellemzi. Fontos kiemelnem azonban, hogy a vizsgálati eredményeim semmiképpen sem mondhatók reprezentatívnak, hiszen a vizsgált korosztály csupán kis százaléka vett részt benne, és csupán pillanatképeket mutatott a két alkalom a gyermekek ábrázolásáról.

Első hipotézisem az volt, hogy „a különböző szintereken tanuló gyermekek tavaszi és őszi emberábrázolása nem különbözik”. Ez a hipotézisem megdőlt, mert minden szintéren más-más eredményt kaptam. A városi iskolások teljesítettek legjobban, viszonylag kiegyensúlyozottan dolgoztak. A falusi iskolások teljesítménye elmaradt a városi diákokétól. Eredményük már szórtaabb eloszlást mutatott. Az EGYMI iskolásai teljesítettek leggyengébben, köszönhetően sajátos nevelési igényükből adódó hátrányaiknak.

Második hipotézisem az volt, hogy „a gyermekek többsége az őszi és a tavaszi vizsgálat alkalmával az emberrajzot életkorának megfelelő szinten, a Feuer Mária által meghatározottak alapján készíti el”. Ez a feltételezésem sem igazolódott. Összességében ennél a vizsgálati szakasznál is elmondható, hogy hat esetben meghaladták a Feuer-féle értékeket a vizsgált szinterek valamelyikén tanuló gyermekek. A legtöbb esetben a városi iskolások, legkevesebbszer, egy alkalommal a sajátos nevelési igényű iskolások. Az értékek ismét hullámzóak lettek, és a tava-

szi eredmények az őszi vizsgálathoz képest kis mértékben romlottak. Ezek, mint már említettem, összefüggésben állhatnak a vizsgálati körülményekkel, illetve a motivációval, a gyermekek fáradtságával. Elmondható tehát, hogy a gyermekek rosszabb szinten, illetve néhány értéknél jobb szinten készítették el emberábrázolásukat, mint a Feuer Mária által meghatározott hét éves korosztályra jellemző emberábrázolási képességek értéke.

A harmadik hipotézisem az volt, hogy „a térkitöltés a gyermekek rajzainak többségénél optimális”. Ez a feltételezésem is megdőlt, mivel az összesített adatok szerint a 112-ből 46 rajz volt optimálisan, 66 pedig nem optimálisan elkészítve a térkitöltés optimális állapotának megfelelően. Ez százalékos formában megállapítva tehát: a rajzok 41,04%-ka optimális, 58,03%-ka pedig nem optimális a térkitöltés szempontjából. Így elmondható tehát, hogy a gyermekek többségénél a térkitöltés nem optimális ezen vizsgálat alapján.

A negyedik hipotézisem szerint „a rajzok többségén pozitív megnyilvánulások figyelhetők meg”. Ez a feltételezésem igazolódott. Összességében a 112 rajzból 61 gyakorolt rám pozitív hatást, tehát a rajzok 54,46%-ban pozitív, 45,53%-ban negatív hatást keltettek bennem.

Vizsgálatom során jobban megismertem a vizsgált korosztályt. A szakirodalomban olvasottakat felismertem a rajzok vizsgálatakor. A mélyreható következtetések leszűréséhez azonban nagyobb tapasztalatra lenne szükségem a témával kapcsolatban. Eddigi tudásom alapján véleményem az, hogy sok feltételnek kell teljesülnie, illetve hosszú távú, trendszerű vizsgálati módszer lenne szükséges a reálisabb következtetések levonásához. A gyermekek megsegítése szempontjából pedig az egyéni vizsgálati módszertan lehetne célravezetőbb véleményem szerint. Azt gondolom, hogy kutatásom segített abban, hogy betekintést kaphassak a gyermekrajzok tanulmányozásának módszereibe, illetve az emberrajzok világába, mely tudásomat a későbbiekben bővíteni és kamatoztatni szándékozom munkám során.

Végezetül dolgozatomat Molnár V. Józseftől idézett mondatokkal zárnám, melyek jól összefoglalják a gyermekekkel szembeni jó pedagógusi, szülői attitűdöt, mely nélkülözhetetlen az eredményes, sikeres nevelés, segítség, a céllal teli sikeres életút megvalósításának elősegítéséhez.

„A kisgyermek a Teremtő üzenetét hozza – tanulhatunk tőle. Tőlünk ő szeretetet vár, parttalan: s azt, hogy mutassuk meg neki, miképpen használja az „eszközöket”, hogyan fejlessze képessége adottságait.” (Molnár V. József 1990, 24)

5. Felhasznált irodalom

1. Benkőné Zsemlye Erzsébet (1995): *Adatok 6-8 éves gyermekek személyiség-vizsgálatához rajzvizsgálatok alapján.* In: Vizuális képességek fejlődése. Szerk. Kárpáti Andrea. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 483-489 p.
2. Cole, Michael – Cole, Sheila R. (2006): *Fejlesztéslélektan.* Budapest: Osiris Kiadó, 367 p.
3. Feuer Mária (2000): *A gyermekrajzok fejlődéslélektana.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 7 p., 85–115 p.
4. Gerő Zsuzsa (2007): *A gyermekrajzok esztétikuma és más írások.* Budapest: Flaccus Kiadó, 8–12 p.
5. Kárpáti Andrea (1995): *A művészet, mint a személyiség képe.* In: Vizuális képességek fejlődése. Szerk. Kárpáti Andrea. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 56–58 p.
6. Kárpáti Andrea (1995): *Epizódok a „gyermekrajzfejlődés” kutatásának történetéből.* In: *Vizuális képességek fejlődése.* Szerk. Kárpáti Andrea. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 3–52 p.
7. Kárpáti Andrea (2001): *Firkák, formák, figurák. A vizuális nyelv fejlődése a kisgyermekkortól serdülőkorig.* Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 20 p.
8. Mérei Ferenc, V. Binet Ágnes (2016): *Gyermeklélektan.* 16. kiadás. Budapest: Libri, 230–255 p.
9. Molnár V. József (1990): *A NAP ARCA – A GYERMEKRAJZOK ÜZENETE.* Weöres Sándor Pedagógiai Egyesület Örökség Népfőiskola, 24 p.
10. Nagy László (1995): *Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából.* In: Vizuális képességek fejlődése. Szerk. Kárpáti Andrea. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 63–97 p.
11. Paál Ákos (1995): *A gyermekrajzok fejlődésének motivációi a 6-10. év között.* In: Vizuális képességek fejlődése. Szerk. Kárpáti Andrea. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 163–166 p.
12. Sándor Éva (1995): *Művészetterápiáról pedagógusoknak.* In: Vizuális képességek fejlődése. Szerk. Kárpáti Andrea. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 357 p.
13. dr. Torda Ágnes-Darvas Ágnes: *Példatár az emberalak-ábrázolás és a vizuomotoros koordináció diagnosztikus értékeléséhez.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar, Gyógypedagógiai Pszichológiai Intézet, hatodik (javított) kiadás
14. Vass Zoltán (2011): *A hétlépéses képelemzési módszer (SSCA).* Kifejezéspszichológiai tanulmányok. Budapest: Flaccus Kiadó, 7–11 p.

15. Vass Zoltán – Vass Viola (2011): *A közös rajzok pszichológiai értelmezése*. Kifejezéspszichológiai Tanulmányok Sorozat. Budapest: Flaccus Kiadó, 8 p.
16. Vass Zoltán (2003): *A rajzvizsgálat pszichológiai alapjai*. Budapest: Flaccus Kiadó, 56–75 p.
17. Vass Zoltán (2011): *A többdimenziós rajzteszt*. Kifejezéspszichológiai tanulmányok Sorozat. Budapest: Flaccus Kiadó, 7–8 p.

6. Mellékletek

1. számú melléklet: Victor Lowenfeld rajzfejlődési szakaszai 1970-ből (Kárpáti 1995, 14–15)

Kor (Életév)	Korszak	Jellemzők	Pedagógiai elvek
1-3	Firkakorszak „Scribbling Stage”	<ul style="list-style-type: none"> - a nyomhagyás élményétől a kommunikáció örömeig - gazdag formai repertoár - a komponálás kezdetei - a forma az elsődleges, a szín másodlagos - ösztönös színpreferenciák 	<ul style="list-style-type: none"> - szabadalkotási lehetőségek biztosítása - sokféle eszköz és anyag - kevés, kontrasztos szín
4-6	Presematikus korszak „Preschematic Stage”	<ul style="list-style-type: none"> - változó tartalmú sémák - variálható, kombinálható saját alapjelek - médiumtól függő színhasználat - sajátos szimbolikus térábrázolás 	<ul style="list-style-type: none"> - érzéki élmények kifejezése - ábrázolás és játék összekapcsolása - fantasztikus témák
7-8	Sematikus korszak – A forma fogalmának elérése „Schematic Stage”	<ul style="list-style-type: none"> - stabil tartalmú geometrikus sémák - differenciált részletformák 	<ul style="list-style-type: none"> - saját sémakészlet sokoldalú használatát segítő mozgalmas témák, sorozatok - sok plasztika, tervezés, építés, tárgyal-kotás - sztereotípiák megtörése: kombinálás
9-12	A realizmus hajnala – A banda korszaka „The drawing of realism – the gange age”	<ul style="list-style-type: none"> - a kortársaktól tanul a legtöbbet - naturalizmus: az emberrajz kifejezi a kort, a nemet, a hangulatot - a kulturális környezet befolyásolja a típusokat - tér- és színábrázolási konvenciók elsajátítása, kísérletezés - gyakran merev, túldíszített 	<ul style="list-style-type: none"> - érzelemgazdag témák - nemi szerepek, társadalmi akciók ábrázolása - csoportmunka - a mindennapi életből vett tervező, tárgyal-kotó, díszítő feladatok
12-14	Az értelmezés kora: a pszeudonaturalista korszak „The age of Resoning – The Pseudo-Naturalist Stage”	<ul style="list-style-type: none"> - önkritikus, elégedetlen - az ábrázolás, mint érzelem-levezető szerep - erős törekvés a valóságúságra - háromdimenziós térábrázolás - árnyalatokban gazdag színkezelés - plasztikai és design képességek virágkora, rajzolás háttérbe szorul 	<ul style="list-style-type: none"> - életszerű, praktikus ismeretekkel motiválni - külön program kell a lányoknak és fiúknak, tehetségeseknek és átlagos képességűeknek - humor, geg, paródia fontos
14-17	A döntések kora „The Period of Decision”	<ul style="list-style-type: none"> - ügyességet nagyra értékeli, technikai érdeklődés - sokféle vizuális nyelvet akar megismerni - közvetlen önkifejezés helyett szimbólumok - vissza a gyermekkori vizuális nyelvhez - firka – graffiti - hullámzó teljesítmény, tehetségesek mélypontja - tervezés: önmaga „megalkotása” 	<ul style="list-style-type: none"> - modern stílusok formanyelvének megtanítása - sokoldalú képességfejlesztés (alkotói, befogadói egyenrangúan) - társművészetek bekapcsolása az alkotásba, interdiszciplináris befogadói élmények

2. számú melléklet

NYILATKOZAT

a szakdolgozat nyilvános hozzáféréséről és eredetiségéről

A hallgató neve: HORVÁTHNEI BALOGH DIÁNA
A Hallgató Neptun kódja: YS8STG
A dolgozat címe: AZ EMBERÁBRÁZOLÁS KÜLÖNBSEGEINEK VIZSGÁLTA ELTÉRŐ ISKOLAI SZÍV-
TÉBEKEN TANULÓ, ELSŐ ÖSZ TÁLYOS GYERMEKEK KÖRÉBEN
A megjelenés éve: 2023
A konzulens intézetének neve: NEVELÉSTUDOMÁNYI INTÉZET
A konzulens tanszékének a neve: GYÖGYPEDAGÓGIAI TANSZÉK

Kijelentem, hogy az általam benyújtott szakdolgozat egyéni, eredeti jellegű, saját szellemi alkotásom. Azon részeket, melyeket más szerzők munkájából vettem át, egyértelműen megjelöltem, és az irodalomjegyzékben szerepeltettem.

Ha a fenti nyilatkozattal valótlan állítottam, tudomásul veszem, hogy a záróvizsga-bizottság a záróvizsgából kizár és a záróvizsgát csak új dolgozat készítése után tehetek.

A leadott dolgozat, mely PDF dokumentum, szerkesztését nem, megtekintését és nyomtatását engedélyezem.

Tudomásul veszem, hogy az általam készített dolgozatra, mint szellemi alkotás felhasználására, hasznosítására a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem mindenkor szellemi tulajdonkezelési szabályzatában megfogalmazottak érvényesek.

Tudomásul veszem, hogy dolgozatom elektronikus változata feltöltésre kerül a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem könyvtári repozitori rendszerébe. Tudomásul veszem, hogy a megvédett és

- nem titkosított dolgozat a védést követően
- titkosításra engedélyezett dolgozat a benyújtásától számított 5 év eltelté után nyilvánosan elérhető és kereshető lesz az Egyetem könyvtári repozitori rendszerében.

Kelt: KARASVÁR, 2023. év 10. hó 30. nap

Horváthné Balogh Diána
Hallgató aláírása

NYILATKOZAT

RÓNAI GÁBOR (név) (hallgató Neptun azonosítója: YS8STG) konzulenseként nyilatkozom arról, hogy a szakdolgozatot áttekintettem, a hallgatót az irodalmi források korrekt kezelésének követelményeiről, jogi és etikai szabályairól tájékoztattam.

A záródolgozatot/szakdolgozatot/diplomadolgozatot/portfóliót a záróvizsgán történő védésre javaslom / nem javaslom¹.

A dolgozat állam- vagy szolgálati titkot tartalmaz: igen nem^{*2}

Kelt: 2022 év október hó 10. nap

belső konzulens

¹ A megfelelő aláhúzendó.

² A megfelelő aláhúzendó.